

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Кафедра історії України

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на тему: «Вплив операції «Вісла» на українців у Польщі,
трансформація ідентичності, процеси асиміляції та
соціокультурні наслідки»

Спеціальність 014.03 Середня освіта (Історія)
Освітньо-професійна програма «Середня освіта (Історія)»

здобувача першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти
Гринчак Ілона Олегівна

Науковий керівник:
професор кафедри історії України,
археології та спеціальних
галузей історичних наук
Кліш Андрій Богданович

Тернопіль-2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА»: ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ	
1.1. Стан наукової розробки проблеми та джерельна база дослідження.....	7
1.2. Передумови, хід та правовий вимір операції «Вісла».....	15
Висновки до розділу 1.....	20
РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ПРОЦЕСИ АСИМІЛЯЦІЇ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ	
2.1. Руйнування традиційних громад і механізми державної асиміляції.....	21
2.2. Стратегії збереження ідентичності та міжпоколінна її передача.....	27
Висновки до розділу 2.....	34
РОЗДІЛ 3. СОЦІОКУЛЬТУРНІ НАСЛІДКИ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА» ТА ПЕДАГОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕМИ	
3.1. Демографічні, просторові та культурні наслідки депортації.....	36
3.2. Педагогічний потенціал теми у шкільному курсі історії.....	41
Висновки до розділу 3.....	46
РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕМИ «ВПЛИВ ОПЕРАЦІЇ "ВІСЛА" НА УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ	
4.1. Можливості інтеграції теми в освітній процес закладів загальної середньої освіти.....	48
4.2. Методичні розробки та дидактичні матеріали.....	52
Висновки до розділу 4.....	58
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	59
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Операція «Вісла» 1947 р. залишається однією з найбільш чітких і найменш осмислених у широкому суспільному просторі сторінок польсько-української спільної історії. Тотальне примусове виселення 140 тисяч українців, лемків, надсянців, холмщаків і підляшан із корінних теренів проживання та їх розпорошення по Поворотних землях Польщі мало далекосяжні наслідки, що не обмежуються подієвим виміром 1947 р., а простягаються крізь десятиліття – у трансформаціях ідентичності, механізмах асиміляції, динаміці колективної пам'яті та сучасних формах культурного відродження спільнот, що пережили депортацію.

Актуальність теми дослідження визначається кількома взаємопов'язаними чинниками. У науковому вимірі тема операції «Вісла» та її наслідків для ідентичності постраждалих спільнот залишається недостатньо вивченою в міждисциплінарній перспективі: попри значні здобутки польської та української документальної і подієвої історіографії, синтетичних досліджень, що поєднують підходи соціальної теорії, студій пам'яті та педагогіки, досі бракує. У суспільно-політичному вимірі тема набуває особливої актуальності в контексті повномасштабної збройної агресії Росії проти України, що розпочалась у лютому 2022 р.: мільйони українців, вимушено покинувши домівки й опинившись у Польщі та інших країнах Європи, гостро поставили питання про права переміщених осіб, долю культурної ідентичності в умовах вимушеної міграції та стійкість механізмів колективної пам'яті. Ці питання, актуальні сьогодні, мають своїм історичним прецедентом саме операцію «Вісла». У педагогічному вимірі тема відповідає завданням реформи Нової української школи: вона є продуктивним матеріалом для формування критичного мислення, навичок роботи з джерелами, міжкультурної компетентності та здатності до морально-

ціннісної рефлексії – якостей, визначених Державним стандартом базової середньої освіти 2020 р. як пріоритетні результати шкільного навчання.

Мета дослідження – комплексно дослідити вплив операції «Вісла» на українців у Польщі, виявити механізми трансформації їхньої ідентичності, охарактеризувати процеси та стратегії асиміляції, визначити соціокультурні наслідки депортації у їхній тривалій часовій перспективі та розкрити педагогічний потенціал теми для шкільного курсу історії.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань дослідження**:

- проаналізувати ступінь наукового опрацювання проблеми в українській, польській та зарубіжній історіографії, окреслити джерельну базу та теоретико-методологічні засади дослідження;

- охарактеризувати передумови, хід та правовий вимір операції «Вісла» в контексті польсько-українських відносин 1943–1947 рр.;

- дослідити механізми руйнування традиційних громад, державну асиміляційну стратегію та стратегії ідентичнісного спротиву, вироблені депортованими спільнотами;

- з'ясувати динаміку міжпоколінної передачі ідентичності в трьох поколіннях нащадків депортованих – від травматичного мовчання до культурного відродження;

- визначити демографічні, просторові та соціокультурні наслідки операції «Вісла», охарактеризувати стан польсько-українського меморіального діалогу та процес відродження спільноти після 1989 р.;

- розкрити педагогічний потенціал теми та розробити методичні матеріали для її інтеграції у шкільний курс всесвітньої та вітчизняної історії.

Об'єктом дослідження є процеси трансформації ідентичності, асиміляції та соціокультурних змін в українській етнічній спільноті на теренах Польщі в умовах примусового переселення та після нього (1947 р. – початок XXI ст.).

Предметом дослідження є конкретні механізми впливу операції «Вісла» на трансформацію національної та культурної ідентичності українців у Польщі, процеси асиміляції та стратегії ідентичнісного спротиву, а також соціокультурні наслідки депортації у їхній довгостроковій динаміці.

Методологічну основу дослідження складає сукупність загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів. Загальнонаукові методи – аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення та порівняння – застосовувалися для опрацювання наукової літератури, систематизації джерел і формулювання теоретичних висновків. Серед спеціально-історичних методів провідну роль відіграли: хронологічний – для відтворення послідовності подій і процесів від 1944 р. до сьогодення; порівняльно-історичний – для зіставлення польської, української та міжнародної інтерпретацій операції «Вісла», а також для аналізу трансформацій ідентичності в різних поколіннях; ретроспективний – для відтворення соціокультурного контексту депортаційної події на основі пізніших свідчень; системний – для розгляду ідентичнісних трансформацій як елементів ширшого процесу взаємодії асимілятивного тиску і стратегій спротиву. Для аналізу трансформацій ідентичності залучено міждисциплінарний інструментарій: концепти культурної травми (Александер, Штомпка), колективної та культурної пам'яті (Гальбвакс, Ассман, Нора), теорії асиміляції й акультурації (Гордон, Беррі, Кастлс), а також конструктивістські теорії етнічної ідентичності (Барт, Сміт, Брубейкер). У методичній частині застосовувалися педагогічні методи – аналіз чинних навчальних програм, дидактичне моделювання та розробка навчальних матеріалів.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 1947 р. – часу проведення операції «Вісла» – до початку XXI ст. як верхньої межі аналізу сучасного стану спільноти. В окремих аспектах – зокрема при розгляді передумов операції – хронологія розширюється до 1943–1944 рр., коли розпочалося польсько-українське збройне протистояння і масштабний обмін населенням між

СРСР і Польщею. Обрані хронологічні рамки дозволяють охопити всі ключові фази досліджуваного процесу: катастрофічну подію – перехідний та асиміляційний тиск – поступову реактивацію ідентичнісних практик – демократичне відродження – сучасний стан.

Географічні межі дослідження охоплюють терени традиційного проживання українців у Польщі до 1947 р. – Лемківщину, Надсяння, Холмщину і Підляшшя – та місця примусового розселення на Поворотних землях: Ольштинське, Вроцлавське, Зеленогурське й Кошалінське воєводства. В розділах, присвячених культурному відродженню, географічний охопт розширюється до всієї Польщі як простору функціонування українських громадських і культурних організацій.

Наукова новизна дослідження визначається кількома аспектами. У роботі вперше в українській педагогічній та науковій практиці здійснено комплексний аналіз операції «Вісла» в міждисциплінарній перспективі, що поєднує підходи соціальної теорії, студій пам'яті й педагогіки. Систематизовано механізми державної асиміляційної стратегії як цілісної системи синергетично пов'язаних чинників, а не суми розрізнених адміністративних заходів. Здійснено трипоколінний аналіз динаміки ідентичнісної трансмісії в спільнотах депортованих із залученням концептів «постпам'яті» (Гірш) і «прихованої транскрипції» (Скотт). Уперше в україномовній педагогічній літературі розроблено методичні матеріали для шкільного курсу, що забезпечують комплексний підхід до вивчення теми у компетентнісній парадигмі НУШ.

Практичне значення результатів дослідження полягає в можливості їх застосування у кількох напрямках. У шкільній практиці – при підготовці уроків з новітньої та всесвітньої історії, розробці дидактичних матеріалів і навчальних кейсів із тематики прав меншин, примусових переселень та колективної пам'яті. У науковій роботі – як підґрунтя для подальших міждисциплінарних досліджень ідентичнісних трансформацій депортованих спільнот. У польсько-українському

освітньому діалозі – як аналітична база для розробки спільних навчальних і меморіальних програм, особливо актуальних в умовах масового перебування українців у Польщі після 2022 р.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення й практичні результати дослідження представлено й обговорено на засіданнях кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка *(назви конференцій зазначаються відповідно до фактичної участі здобувача)*.

Структура й обсяг роботи. Бакалаврська робота складається з вступу, чотирьох розділів із підрозділами та висновками до кожного, загальних висновків, списку використаних джерел (55 позицій). Загальний обсяг роботи – 68 сторінок, основний текст викладено на 62 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА»: ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми та джерельна база дослідження

Наукове осмислення операції «Вісла» та її наслідків для українського населення Польщі розгорталося в умовах принципово відмінних суспільно-політичних контекстів та пройшло кілька якісно різних стадій, що відображають не лише загальний процес демократизації польського й українського суспільств, але й глибоку внутрішню динаміку пам'яті – від інституційного мовчання до відкритої академічної полеміки. Польська, українська та міжнародна гілки цієї історіографії розвивалися паралельно, нерідко у продуктивному, але водночас напруженому діалозі, зумовленому відмінністю вихідних наративних позицій.

В умовах комуністичного режиму Польської Народної Республіки (ПНР) операція «Вісла» або замовчувалася, або подавалася крізь призму офіційної доктрини як вимушений і цілком виправданий захід по ліквідації збройного підпілля Української Повстанської Армії (УПА). Сама постановка питання про масову депортацію мирного цивільного населення як про акт державного насильства щодо етнічної меншини була принципово несумісною з ідеологічними засадами ПНР. Тому перші спроби системного документування та критичного переосмислення операції стали можливими лише в перехідний і пізніший демократичний період. Ключову роль у цьому процесі відіграв Є. Місіло, який на основі ретельної архівної роботи впорядкував та оприлюднив масив першоджерел, що безпосередньо стосуються механізму підготовки та проведення депортації [2, с. 7–21]. Без цього корпусу документів подальше дослідження теми було б суттєво ускладненим.

Вагомий внесок у формування критично-аналітичної перспективи зробив польський дослідник Г. Мотика, автор синтетичної праці про польсько-українське протистояння 1943–1947 рр. У своїй концепції він переконливо демонструє, що операція «Вісла» не може трактуватися виключно як антиповстанська акція: застосована тактика тотального виселення без індивідуальної правової процедури, принцип примусового розпорошення переселенців по всій країні та паралельне функціонування концентраційного табору в Явожні в сукупності засвідчують цілеспрямовану політику руйнування самої демографічної й культурної основи українського присутності на цих теренах [1, с. 442–458]. Такий висновок, зроблений польським академіком, мав особливу вагу для польсько-українського діалогу пам'яті, оскільки виходив за межі апологетики й визнавав складну правову й моральну природу операції. Видання Інституту національної пам'яті Польщі (ІНП) з початку 2000-х рр. збагатили дискусію розсекреченими матеріалами апарату Міністерства публічної безпеки та Головного штабу Війська польського, що дозволило реконструювати адміністративну й силову машину депортації з рівнем деталізації, недосяжним для попередніх дослідників. Водночас польська академічна дискусія натепер зосереджена довкола питання, яке не має однозначної відповіді: чи підпадає операція «Вісла» під юридичне визначення злочину проти людяності, закріплене в міжнародних документах, ухвалених після 1945 р. Позиції дослідників із цього приводу залишаються полярними – між тими, хто відстоює правомірність операції в контексті специфічних умов 1947 р., і тими, хто наполягає на її безумовній правовій неприйнятності [19, с. 88–103].

Вітчизняна наукова традиція вивчення операції «Вісла» формувалася в принципово інших умовах і несла на собі відбиток специфічного постколоніального спадку. В радянські часи сам факт депортації 1947 р. або повністю зникав із наукового горизонту, або зображався як справедлива відповідь на «бандерівський терор» – жодної можливості для неупередженого

аналізу не існувало. Після проголошення незалежності України 1991 р. дослідження теми набрало яскраво вираженого меморіально-реабілітаційного характеру. Серед вчених, котрі зробили суттєвий внесок у документування депортаційних процесів, вирізняється В. Сергійчук, що систематизував дані про кількість депортованих, регіональний і соціальний склад виселенців та долю залишеного майна [5, с. 143–191]. Разом з тим наявна тенденція до патетизації теми в частині українських досліджень підлягає науковій рефлексії: О. Гнатюк зауважує, що меморіальна патетика нерідко витісняє аналітичну строгість, що ускладнює критичне опрацювання фактографічного матеріалу та заважає діалогу з польською науковою спільнотою [6, с. 201–219]. Ця проблема актуальна й сьогодні: конструювання жертовних наративів, безумовно важливих з погляду відновлення справедливості, не може замінити методологічно вивіреного наукового аналізу.

У більш широкому академічному просторі осмислення операції «Вісла» відбувається переважно в рамках порівняльних студій примусових переселень, етнічних чисток і повоєнного «упорядкування» Центрально-Східної Європи. Т. Снайдер у «Кривавих землях» аналізує системну логіку масового насильства на теренах між нацистською Германією та СРСР і показує, що депортаційні практики 1940-х рр. – з боку обох тоталітарних держав – були підпорядковані схожій мотивації: досягненню демографічної «однорідності» прикордонних та стратегічно важливих територій [3, с. 313–342]. У праці про реконструкцію національних ідентичностей Центральної та Східної Європи Т. Снайдер переконливо доводить, що польсько-українська демаркація 1945–1947 рр. була одним із найрадикальніших виявів повоєнного принципу «одна держава – один народ» [4, с. 178–198]. Дж. Гриціук, аналізуючи демографічні зміни в Галичині та на Волині між 1931 і 1948 рр., надає цінне кількісне підґрунтя для розуміння масштабів і динаміки переміщень населення, що передували і супроводжували операцію «Вісла» [18, с. 271–304]. Порівняльний погляд дозволяє помістити

польсько-Ukrainian кейс у ширший контекст повоєнних «переміщень населення», оцінити його специфіку та зіставити з аналогічними процесами в інших частинах Європи.

Джерельна база дослідження. Вона є принципово гетерогенною і охоплює кілька типів матеріалів, кожен з яких відкриває специфічні аналітичні можливості й накладає специфічні методологічні обмеження. Перший тип – документальні першоджерела офіційного походження: накази, звіти й оперативні зведення Головного штабу Війська польського та Міністерства публічної безпеки ПНР, а також документи радянських органів безпеки. Значна частина цих матеріалів уведена до наукового обігу публікаційною діяльністю Є. Місіла та ІНП Польщі [2, с. 33–47]. Другий тип – наративні джерела особистого походження: спогади, листи, щоденники та свідчення депортованих, зібрані в ході проєктів усної історії, реалізованих Об'єднанням українців у Польщі та університетськими центрами досліджень. Ці матеріали незамінні для реконструкції суб'єктивного виміру депортаційної травми, проте потребують урахування ретроспективного характеру пам'яті: часовий розрив між подією та її фіксацією, рецептивні стереотипи й «ефект свідчення» – тенденція до типізації та певної героїзації власного досвіду – здатні впливати на зміст оповідей. Третій тип – статистичні й демографічні матеріали, що дозволяють встановити кількісні параметри операції, її географічний охопит та наслідки для структури розселення. Водночас дослідники натрапляють тут на проблему неповноти тогочасного обліку та навмисного заниження окремих показників в офіційних звітах [1, с. 451–454]. Нарешті, важливим джерелом є матеріали довоєнної та повоєнної лемківської і загальноукраїнської преси, а також видання організацій діаспори, що дають змогу простежити динаміку ідентичнісних дискурсів серед депортованих – від гострого переживання втрати до формування нових форм колективної самоідентифікації.

Концептуальне підґрунтя пропонованого дослідження утворює сукупність теоретичних підходів з кількох академічних сфер. У площині теорії етнічної ідентичності ключовим є конструктивістський підхід Ф. Барта, який визначає етнічну ідентичність не як фіксований набір культурних характеристик, а як динамічний процес підтримання меж між «своїми» та «іншими» – меж, що конструюються, оспоруються й перекроюються залежно від соціального контексту [7, с. 9–38]. Цей погляд дозволяє аналізувати зміни в самоідентифікації українців Польщі після 1947 р. як результат взаємодії між зовнішнім асиміляційним тиском і внутрішніми механізмами підтримання групової відмінності, а не як лінійний рух до «розчинення» у польській більшості. А. Сміт, розглядаючи «етнічне ядро» нації як сукупність колективних спогадів, символів і цінностей, що передаються між поколіннями, вказує на виключну стійкість етнічної ідентичності навіть в умовах жорсткого зовнішнього тиску [8, с. 22–46]. Ця теза набуває особливої аналітичної ваги при вивченні стратегій збереження ідентичності депортованими лемками та надсянцями – стратегій, зреалізованих всупереч розпорошенню, забороні повернення й обмеженням у культурній сфері.

У контексті теорії культурної травми та пам'яті Дж. Александер трактує культурну травму як соціальний конструкт: група не «автоматично» переживає катастрофічну подію як травму, а колективно наділяє її цим значенням через специфічні дискурсивні практики й механізми репрезентації [9, с. 1–30]. Застосування цього підходу до операції «Вісла» дозволяє розглядати її не лише як об'єктивну подію, але й як символічне «місце» навколо якого депортовані спільноти, а згодом і їхні нащадки, структурували власну ідентичнісну рефлексію та суспільно-культурну активність. М. Гальбвакс, закладаючи основи соціології колективної пам'яті, доводить, що пам'ять є принципово соціальним явищем і завжди вписана в просторово-часові рамки конкретних груп [10, с. 182–207]. Відповідно, примусове розпорошення депортованих спільнот – руйнування їхнього традиційного простору, розрив соціальних мереж – мало неминуче

тягнути за собою фрагментацію й трансформацію колективної пам'яті. Я. Ассман, розвиваючи цей підхід, виокремлює «культурну пам'ять» як особливий горизонт групового самоусвідомлення, що спирається на символічні об'єкти – тексти, обряди, сакральні місця – і забезпечує ідентичнісну тяглість між поколіннями [11, с. 15–44]. Для депортованих українців роль таких «точок опори» відігравали греко-католицька та православна церковна традиція, народні обряди й пісня – всі ці елементи набували особливого ідентичнісного значення саме в ситуації культурної загрози. П. Нора, пропонуючи концепт «місць пам'яті», вказує на те, що матеріальні та символічні вузли (церкви, цвинтарі, фестини-ватри) перетворюються на ключові інструменти підтримання пам'яті тоді, коли жива традиція вже не може забезпечити її природну передачу [12, с. 7–12]. П. Штомпка, підходячи до теми з перспективи соціології соціальних змін, визначає культурну травму як специфічну реакцію на катастрофічні соціальні трансформації, за якої усталені системи цінностей, норм і практик виявляються нездатними витримати навантаження нових обставин – і це породжує тривалу дезорієнтацію, апатію чи, навпаки, реактивну ідентичнісну мобілізацію [13, с. 449–466].

У площині теорій асиміляції та акультурації теоретичну рамку формують два класичних підходи, що не суперечать один одному, а радше взаємодоповнюються. М. Гордон у своїй типології розрізняє структурну, мовну, ідентифікаційну та громадянську асиміляцію як відносно автономні процеси з власними темпами й логікою [14, с. 60–83]. Цей поділ дозволяє аналізувати ситуацію депортованих нюансовано: навіть в умовах глибокої структурної та мовної інтеграції в польське суспільство ідентифікаційна й культурна асиміляція могла залишатися незавершеною або свідомо відкинутою. Дж. Беррі пропонує типологію акультураційних стратегій – «інтеграція», «асиміляція», «сепарація», «маргіналізація» – як можливих відповідей меншинних груп на тиск домінуючого суспільства [15, с. 9–21]. Аналіз поведінки різних поколінь

депортованих підтверджує, що реально застосовувані стратегії були динамічними, гібридними та значно варіювалися залежно від покоління, регіону розселення й суспільно-політичного клімату конкретного історичного моменту. С. Кастлс, Г. де Хаас і М. Міллер у сучасному дослідженні міжнародних міграцій наголошують, що жодна з акультураційних стратегій не є жорстко фіксованою: спільноти можуть динамічно змінювати їх протягом поколінь, а зовнішній тиск нерідко провокує не асиміляцію, а реактивну консолідацію ідентичності [16, с. 49–71]. Ця теза щонайкраще підтверджується феноменом «ренесансу» лемківської ідентичності в третьому поколінні депортованих після 1989 р.

Проведений огляд засвідчує кілька ключових позицій. По-перше, польська, українська та міжнародна історіографія операції «Вісла» хоч і є розвиненою, але залишається нерівномірною: документальний та подієвий виміри операції вивчені значно повніше, ніж її наслідки для ідентичності й соціокультурного буття депортованих і їхніх нащадків, особливо в міждисциплінарній перспективі. По-друге, залучений теоретичний арсенал – конструктивістська теорія ідентичності Барта і Сміта, концепти культурної травми й колективної пам'яті (Александр, Гальбвакс, Ассман, Нора, Штомпка), типології асиміляції та акультурації (Гордон, Беррі, Кастлс) – утворює взаємодоповнювальну концептуальну рамку, достатньо потужну для системного аналізу ідентичнісних трансформацій депортованих спільнот. По-третє, наявна джерельна база є репрезентативною для вирішення поставлених дослідницьких завдань, однак її неоднорідність вимагає диференційованого критичного підходу до кожного типу матеріалів.

1.2. Передумови, хід та правовий вимір операції «Вісла»

Для розуміння глибини впливу операції «Вісла» на українське населення Польщі та правильного оцінювання її місця в контексті повоєнної Центральної Європи необхідно розглянути її у відповідному суспільно-політичному, демографічному та правовому вимірах. Операція не виникла у вакуумі: вона стала кульмінацією кількарічного процесу насильницького «упорядкування» прикордонних теренів, в якому переплелися мотиви безпекові, ідеологічні й демографічно-асиміляційні.

Контекст польсько-українського конфлікту 1943–1947 рр. Безпосереднім підґрунтям операції слугувало трагічне загострення польсько-українських відносин у роки Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Масові вбивства польського цивільного населення на Волині 1943 р. – здійснені підрозділами УПА і спрямовані на цілеспрямоване залякування та виселення польської меншини з Волині – обумовили глибоку травму польського суспільства та сформували потужний суспільний запит на «остаточне розв'язання» українського питання в межах польської держави. Г. Мотика, аналізуючи цей конфлікт у всій його складності, наголошує на його структурній асиметрії: польсько-українське протистояння не було симетричним ані за масштабом жертв, ані за ступенем організованості насильства, ані за ступенем залученості державних інститутів [1, с. 156–238]. Т. Снайдер поміщає цей конфлікт у ширшу картину повоєнного перекроювання Центральної Європи, де спиралися на принцип «однорідних» національних держав стало домінантною логікою і обумовило серію взаємних депортацій і «трансферів населення» [3, с. 313–342].

Паралельно з продовженням збройного протистояння між підрозділами Польського підпілля, польського Війська та загонами УПА здійснювався масштабний примусовий обмін населенням між СРСР і Польщею на підставі угоди 1944 р. Упродовж 1945–1946 рр. значну частину українців з Лемківщини,

Надсяння, Холмщини і Підляшшя було «добровільно-примусово» переселено до Радянської України, натомість польське населення зі Львівщини і Волині переміщалося на Повернені землі. Проте значний масив українського населення відмовився від евакуації або з різних причин не підпав під її дію. Це «незавершене виселення» сприймалося польським командуванням як критична перешкода для остаточної ліквідації збройного підпілля, оскільки УПА користувалася підтримкою місцевих громад та вміло використовувала знання місцевості й довіру населення [1, с. 387–404; 18, с. 271–280].

Рішення про операцію. Загибель заступника міністра національної оборони ПНР генерала Кароля Свєрчевського поблизу Балигорода 28 березня 1947 р. внаслідок нападу загону УПА стала офіційним приводом для ухвалення рішення про операцію. Уряд ПНР скористався нею з очевидною оперативністю: вже 17 квітня 1947 р. Рада Міністрів ухвалила відповідне рішення, а початок виселення був призначений на 28 квітня – менш ніж через місяць після інциденту [2, с. 71–85]. Такий темп підготовки свідчить про те, що планувальна робота велася заздалегідь, а загибель Свєрчевського лише надала операції зручного публічного обґрунтування. Примітним є також те, що на момент початку операції збройне підпілля на більшості охоплених нею теренів було вже суттєво ослаблено попередніми каральними акціями – що саме по собі ставить під сумнів версію про виключно безпекову мотивацію. Тотальне виселення всього українського населення, незважаючи на ступінь його реальної причетності до підпілля, вказує на принципово іншу ціль – ліквідацію самого субстрату, з якого могла черпати підтримку будь-яка форма організованого українського буття.

Хід депортації. Операція «Вісла» тривала з 28 квітня по 31 серпня 1947 р. і охопила терени чотирьох воєводств: Ряшівського, Люблінського, Краківського та частково Катовицького. Для її проведення було сформовано Оперативну групу «Вісла» чисельністю понад 17 тисяч солдатів і офіцерів. Технологія виселення відзначалася жорсткою ефективністю: мешканцям сіл надавалося, як правило, від

кількох годин до доби на збір найнеобхідніших речей і худоби, після чого вони транспортувалися залізницею до заздалегідь визначених пунктів призначення на Повернених землях [1, с. 427–438]. У процесі проведення операції більшість сіл Лемківщини, Надсяння, частини Холмщини і Підляшшя було повністю спустошено: це «порожні села» – трагічний символ операції, що зберігся і в ландшафті, і в колективній пам'яті. Статистичні дані щодо загальної кількості депортованих варіюються залежно від джерел і методів підрахунку. Г. Мотика наводить цифру близько 140 575 осіб, застерігаючи, що значна частина документації або знищена, або ще не введена до наукового обігу [1, с. 437–440]. М. Місяк, досліджуючи Лемківщину як соціолінгвістичний та культурний ареал, зауважує, що цифра щодо кількості виселених лемків зокрема може суттєво відрізнятися залежно від критеріїв ідентифікації [17, с. 48–56].

Визначальним елементом стратегічного задуму операції був принцип примусового розпорошення: у жодному з адміністративних округів Повернених земель не повинно було зосередитися більше 10% осіб «українського походження» від загальної кількості місцевих мешканців [1, с. 440–442; 2, с. 119–127]. Це обмеження унеможливлювало збереження компактних громад, а відтак – і функціонування церков, шкіл, культурних товариств та інших інститутів, що є необхідними умовами підтримання етнічної ідентичності. Таким чином, дисперсія як стратегія безпосередньо підпорядковувалася асиміляційній меті: депортовані мали «розчинитися» у польській більшості, позбавлені будь-якого інституційного підґрунтя для відтворення власної культури.

Концентраційний табір у Явожні. Паралельно із загальною депортацією функціонував Центральний табір праці у Явожні, призначений для осіб, звинувачених в активній співпраці з УПА або членстві в ній. Через табір пройшло близько 3 936 осіб, з яких 162 загинули від знущань, катувань, виснаження та хвороб [2, с. 211–222]. Умови утримання не відповідали жодним стандартам гуманності: ув'язнені зазнавали систематичних фізичних знущань, перебували в

умовах хронічного недоїдання й примусової праці; будь-яке вираження культурної або мовної ідентичності суворо каралося. Критично важливо підкреслити, що значна частина ув'язнених не мала документально підтвердженого зв'язку зі збройним підпіллям і потрапила до табору за принципом колективної відповідальності або на підставі доносів. Явожно стало символом не безпекової операції, а цілеспрямованого терору, скерованого проти самого факту приналежності до українського народу.

Правовий вимір операції. Оцінка операції «Вісла» крізь призму міжнародно-правових стандартів є складним питанням, що не має однозначного вирішення в сучасній науковій літературі. Аргументація залежить від того, якими саме нормами послуговуватися: тими, що кристалізувалися безпосередньо під впливом Нюрнберзького процесу та прийняття Загальної декларації прав людини ООН 1948 р., або більш пізніми стандартами, закріпленими в кодифікованих документах міжнародного гуманітарного права. Т. Снайдер зауважує, що повоєнні «трансфери населення» здійснювалися в правовому просторі, де відповідні заборонні норми ще лише формувалися, а самі ці переселення нерідко схвалювалися великими демократіями як спосіб досягнення стабільності [3, с. 337–341]. Разом з тим навіть без апеляції до ще несформованих норм міжнародного права операція «Вісла» не витримує перевірки на відповідність принципу законності та пропорційності: жодних індивідуальних обвинувачень не висувалося, жодних судових або квазісудових процедур не передбачалося, а тотальність виселення цілих етнічних груп суперечила самій ідеї правової держави. Рішення про переселення конкретних осіб і родин ухвалювалося виключно адміністративно-військовими органами без будь-якого механізму оскарження.

Офіційне визнання та сучасне законодавче підґрунтя. Першим кроком до часткового визнання несправедливості операції на державному рівні стала ухвала польського Сенату від 3 серпня 1990 р., що визнала операцію «Вісла» незаконною

й засудила депортацію як таку, що суперечить принципам права і гуманності. Цей акт мав важливе символічне та дипломатичне значення й відкрив простір для польсько-українського діалогу примирення [19, с. 93–97]. Водночас він залишається символічним: жодного правового механізму індивідуальної реабілітації чи майнової реституції ухвала не створила, що неодноразово ставало предметом критики з боку як дослідників, так і організацій українців Польщі.

У контексті чинного законодавства Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» від 13 грудня 2022 р. закріплює право на збереження, розвиток і захист етнічної, культурної, мовної та релігійної ідентичності осіб, що належать до національних меншин, та визнає обов'язок держави сприяти реалізації цих прав [20]. Хоча цей закон, безумовно, регулює сучасні відносини, а не слугує ретроактивним правовим інструментом, він формує нормативну рамку, у якій оцінка наслідків операції «Вісла» для права на ідентичність набуває юридичного виміру. Польський закон про національні та етнічні меншини й регіональну мову 2005 р. визнає українців однією із законодавчо захищених меншин, що є підставою для їхнього культурного розвитку, освіти рідною мовою та громадського самовираження [21]. Проте розрив між нормативними гарантіями та їх практичною реалізацією залишається предметом тривалих дискусій серед представників самої меншини та в академічному середовищі.

Аналіз передумов, перебігу та правового виміру операції «Вісла» дозволяє сформулювати кілька принципових узагальнень. По-перше, операція не може бути зведена до суто антиповстанської акції: поєднання тотальності виселення, принципу примусової дисперсії та режиму Явожна виразно засвідчує наявність системного задуму з ліквідації організаційних та демографічних основ українського існування в Польщі шляхом розпорошення і подальшої асиміляції. По-друге, з точки зору правового аналізу, операція порушувала навіть ті стандарти законності та пропорційності, що існували в тогочасній польській та

міжнародній правовій культурі – відсутність індивідуальних процедур, принцип колективної відповідальності та умови Явожна є очевидними проявами цих порушень. По-третє, офіційне засудження операції 1990 р. стало важливим символічним кроком у польсько-українському примиренні, проте без механізмів реституції й реабілітації воно залишається недостатнім з огляду на масштаб завданої шкоди.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Проведений у першому розділі аналіз дозволяє окреслити кілька визначальних позицій, що становлять наукову основу для подальшого дослідження.

Аналіз стану наукової розробки теми засвідчив, що попри значні здобутки польської, української та міжнародної історіографії після 1989–1991 рр., міждисциплінарна перспектива — що поєднує підходи соціальної теорії, досліджень пам'яті та студій ідентичності — залишається недостатньо використаним ресурсом. Превалювання документально-подієвого підходу над аналітично-соціологічним утворює методологічну лакуну, заповнення якої є науковою необхідністю.

Операція «Вісла», розглянута у своїх передумовах, перебігу та правовому вимірі, постає як явище принципово ширше, ніж ситуативна безпекова акція: вона являла собою цілеспрямовану спробу перекроїти демографічну й культурну карту прикордонних теренів шляхом руйнування традиційних громад, примусової дисперсії і системного обмеження умов для відтворення ідентичності. Саме ця внутрішня логіка операції зумовила глибину й тривалість її наслідків — як у площині особистих і колективних травм, так і в площині суспільно-культурних трансформацій, аналіз яких становитиме предмет наступних розділів роботи.

РОЗДІЛ 2

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ПРОЦЕСИ АСИМІЛЯЦІЇ УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ

2.1. Руйнування традиційних громад і механізми державної асиміляції

Розуміння глибини ідентичнісних трансформацій, що настали внаслідок операції «Вісла», неможливе без чіткого уявлення про ту соціальну й культурну тканину, яку вона цілеспрямовано руйнувала. Традиційна громада лемків, надсянців, холмщаків і підляшан являла собою не просто демографічну одиницю, а цілісний органічний світ, в якому просторова прив'язаність, релігійна практика, мовне середовище, родинні зв'язки й господарські відносини утворювали нерозривну єдність – саме ту єдність, що й слугує субстратом колективної ідентичності. Примусовий розрив цієї єдності в квітні–серпні 1947 р. породив якісно іншу соціальну реальність, в якій ідентичнісне відтворення зіткнулося з безпрецедентними структурними перешкодами.

Руйнування соціальної інфраструктури ідентичності. Примусове переселення позбавило депортованих усього того, що П. Нора називає «середовищами пам'яті» – живими соціальними середовищами, в яких пам'ять відтворюється природно й органічно, не потребуючи спеціальних зусиль для свого збереження [12, с. 7–12]. Церква, цвинтар, сільський майдан, родинне обійстя – всі ці просторові «точки опори» колективної ідентичності в один момент були втрачені. Аналізуючи становище лемків на Нижній Сілезії та Помор'ї після 1947 р., С. Дудра констатує, що позбавлення традиційного простору спричинило те, що дослідник характеризує як «дезорієнтацію ідентичнісних координат»: депортовані опинялися в чужому ландшафті, серед незнайомих людей, без звичного інституційного оточення – і ця сукупна втрата мала глибокі психологічні та соціальні наслідки [22, с. 91–108]. І. Галагіда,

досліджуючи долю українців на Поворотних землях у 1947–1957 рр., фіксує масштабний процес розпаду первинних соціальних мереж: родини нерідко розлучалися вже на етапі транспортування, а в місцях призначення виявлялися розпорошеними на значні відстані одна від одної [23, с. 63–89]. Ця вимушена атомізація підривала механізм взаємної підтримки та колективного відтворення культурних практик, що в умовах відсутності інституційних опор ставало критичним.

Принципово важливо підкреслити, що руйнування традиційних громад не було побічним наслідком операції – воно являло собою її стратегічну мету. Принцип розпорошення («не більше 10% осіб «українського походження» у будь-якому районі»), детально прописаний в оперативних документах, фактично унеможлиблював відтворення будь-якої форми компактного етнічного середовища. Р. Брубейкер застерігає від есенціалізації «груп» як готових акторів соціальної дії: реальним предметом аналізу мають бути практики та умови, в яких група може або не може відтворювати себе як соціальну спільноту [25, с. 7–27]. Саме знищення умов для такого відтворення і становило серцевину асиміляційного задуму: позбавлена соціального простору для самоорганізації, розпорошена спільнота мала, за задумом творців операції, «розчинитися» в польській більшості протягом одного-двох поколінь.

Обмеження у мовній та освітній сферах. Мовна й освітня асиміляція здійснювалася через систему адміністративних та неформальних механізмів тиску, що сукупно формували середовище, в якому демонстрація власної ідентичності пов'язувалася з реальними ризиками. Після 1947 р. на Поворотних землях не функціонувало жодної школи з українською мовою навчання; будь-яке публічне використання рідної мови асоціювалося з підозрою в «ненадійності» чи зв'язках із підпіллям; навіть у побутовому спілкуванні значна частина депортованих переходила на польську мову – спочатку з міркувань безпеки, а згодом унаслідок поступової втрати мовної компетенції [22, с. 119–134]. М.

Гордон у своїй класичній типології розрізняє структурну та культурну асиміляцію як відносно автономні процеси [14, с. 60–83]. Застосування цього поділу до аналізованого матеріалу є аналітично продуктивним: більшість депортованих досить швидко інтегрувалися у польський ринок праці та систему соціальних відносин (структурна асиміляція), тоді як культурна та ідентифікаційна асиміляція відбувалася значно повільніше й нерідко супроводжувалася активним спротивом – особливо в приватній сфері, захищеній від безпосереднього адміністративного втручання.

Апарат нагляду та атмосфера контрольованого страху. Окрім формальних адміністративних обмежень, асиміляційний тиск підтримувався розгалуженою системою таємного нагляду з боку апарату державної безпеки (УБ). Депортовані перебували під систематичним спостереженням, яке фіксувало будь-які прояви «українського сепаратизму», несанкціоновані контакти між родинами, переміщені в різні райони, а також участь у релігійних заходах за греко-католицьким або православним обрядом. І. Галагіда, спираючись на розсекречені матеріали апарату безпеки, документує, що в 1947–1956 рр. значну кількість депортованих було завербовано як інформаторів серед власних спільнот – що породжувало глибоку взаємну недовіру і підривало можливість колективної самоорганізації [23, с. 155–178]. Атмосфера постійного нагляду, в якій будь-яке неофіційне зібрання чи демонстрація культурної відмінності могла бути кваліфікована як «антидержавна діяльність», суттєво поглиблювала психологічні наслідки депортаційної травми і стимулювала перехід ідентичнісної активності у приватну, недоступну для зовнішнього контролю сферу. Я. Антонюк, досліджуючи організаційні структури українського підпілля напередодні і в ході операції «Вісла», підкреслює, що саме ця система тотального контролю була однією з причин, чому і після депортації підтримання будь-яких форм Ukrainian солідарності ставало надзвичайно ризикованою справою [36, с. 198–212].

Репресії щодо церковних структур. Однією з найболючіших складових асиміляційної політики стала ліквідація або примусова передача греко-католицьких та православних церковних структур, які слугували не лише інституцією релігійного культу, а й ключовим осередком культурної ідентичності. Після 1947 р. греко-католицька церква на Поворотних землях функціонувала в умовах фактичної заборони: її майно конфісковувалося або передавалося Католицькій церкві латинського обряду, священнослужителі зазнавали переслідувань, а відправлення богослужінь грецьким обрядом нерідко кваліфікувалося як «реакційна» та «антидержавна» діяльність [23, с. 127–148]. Е. Міхна, аналізуючи процеси формування лемківської ідентичності в Польщі у повоєнний і пізніший постсоціалістичний час, переконливо показує, що втрата власних церков була пережита депортованими не просто як майнова або інституційна втрата, а як травматичне відчуження від сакрального простору, що несе незамінну ідентичнісну функцію [24, с. 85–107]. У традиційному лемківському та надсянському суспільстві церква слугувала не лише місцем відправлення обрядів, але й центром громадського й культурного буття – організатором свят, хранителем метрик і родинної пам'яті, простором соціальної взаємодії. Її руйнування або «полонізація» мало отже набагато ширші наслідки, ніж формальна зміна адміністративної належності.

Економічна інтеграція та її ідентичнісні наслідки. Поряд із культурно-мовними механізмами тиску значну роль в асиміляційному процесі відігравала примусова економічна інтеграція. Виселені отримували земельні наділи або міські помешкання, що раніше належали примусово виселеним до Германії або репатрійованим польським родинам – таким чином, самі переселенці опинялися в позиції наступників на чужій власності, що психологічно ускладнювало формування прив'язаності до нового місця. Традиційні лемківські і надсянські форми господарювання – пов'язані зі специфікою гірської та передгірської місцевості – виявлялися неадекватними в умовах низовинних Поворотних

земель, що змушувало депортованих швидко адаптуватися до нових сільськогосподарських або промислових практик. А. Клосковська, аналізуючи взаємозв'язок між економічними практиками та культурною ідентичністю, підкреслює, що втрата традиційних форм праці є суттєвим чинником культурної дезорієнтації, оскільки ремесло, спосіб господарювання та характер поселення є носіями ідентичності не меншою мірою, ніж мова чи релігія [32, с. 162–189]. Інтеграція до польських державних господарств (PGR) чи міських підприємств, яка вимагала постійного польськомовного спілкування та підпорядкування єдиним виробничим нормам, слугувала ефективним, хоча й економічно орієнтованим каналом культурної уніфікації.

Зміни антропонімії як маркер асиміляційного тиску. Характерним показником глибини адміністративного тиску на ідентичність стала масова зміна прізвищ та імен депортованих. Представники місцевих органів влади, нерідко при активній неформальній підтримці, спонукали або прямо зобов'язували переселенців «полонізувати» свої прізвища, відкидаючи характерні суфікси, пом'якшуючи ненормативні з польської перспективи звукосполучення й надаючи дітям польські імена. Ця практика, здавалося б, суто адміністративна, мала глибокі символічні наслідки: ім'я є одним із первинних маркерів ідентичності – одночасно особистої й етнічної. Е. Гоффман у своїй концепції «стигматизованої ідентичності» показує, що носії стигми – соціально знеціненої характеристики – опановують різноманітні стратегії управління інформацією про себе, включно з маскуванню або приховуванню відповідних маркерів [26, с. 42–73]. Переіменування можна розглядати саме як один із таких механізмів – водночас нав'язаних іззовні й інтеріоризованих зсередини.

Антропологія примусової акультурації. Аналізуючи механізми державної асиміляційної політики в цілому, важливо звернутися до концепції Дж. Беррі, який розрізняє «добровільну» та «примусову» акультурацію і підкреслює принципово відмінні психологічні наслідки цих двох форм [15, с. 9–21].

Акультурація, нав'язана через апарат державного примусу – позбавлення мовних прав, заборону релігійних практик, примусову дисперсію, переіменування – породжує не лише культурну трансформацію, але й специфічну форму психологічної травми, що поєднує в собі почуття приниження, безсилля, провини й загрози. С. Кастлс, Г. де Хаас та М. Міллер, узагальнюючи сучасні дослідження вимушених міграцій, наголошують, що ступінь ідентичнісної дестабілізації в таких ситуаціях визначається насамперед не культурною дистанцією між групою і домінуючим суспільством, а характером і інтенсивністю владних відносин [16, с. 49–71]. Культурна відмінність між українцями і поляками не була непереборною – мови, релігії та побутові традиції зближувала певна спільна слов'янська і центральноєвропейська основа. Визначальним фактором дестабілізації стала саме насильницька природа переміщення та системна спрямованість на придушення групової ідентичності.

Проведений аналіз дозволяє встановити, що руйнування традиційних громад депортованих українців здійснювалося через сукупність взаємопов'язаних механізмів – просторового розпорошення, мовно-освітньої дискримінації, знищення релігійно-культурних інституцій, таємного нагляду, економічної реінтеграції та адміністративного тиску на зовнішні маркери ідентичності. Ці механізми діяли синергетично і утворювали системну асиміляційну стратегію, що виходила далеко за межі суто безпекових завдань. Разом з тим, як буде показано в наступному підрозділі, ці ж механізми породжували компенсаторні відповіді у вигляді різноманітних стратегій ідентичнісного спротиву й збереження, що виявилися значно стійкішими, ніж могли передбачити творці операції.

2.2. Стратегії збереження ідентичності та її міжпоколінна передача

Тоталітарна за своєю логікою асиміляційна політика ніколи не є абсолютно ефективною – принаймні в тих спільнотах, де ідентичність укорінена достатньо глибоко, щоб активізувати механізми самозахисту. Депортовані українці не були пасивними об'єктами асимілятивного тиску: навіть в умовах принципово несприятливих структурних обставин вони виробляли й реалізовували різноманітні, нерідко дотепні стратегії збереження колективної ідентичності. Ці стратегії охоплювали як відкриті, так і приховані форми, варіювалися залежно від соціального становища, регіону розселення й покоління, і в своїй сукупності забезпечували таку ідентичнісну тяглість, яка уможливила вражаюче відродження після 1989 р.

«Прихована транскрипція» як форма спротиву. Дж. Скотт у впливовій праці про «мистецтво спротиву» підпорядкованих груп пропонує аналітичне розрізнення між «публічним» і «прихованим» дискурсом пригнічених: у публічному просторі підпорядковані групи демонструють конформність, тоді як у захищеному приватному просторі формується «прихована транскрипція» – альтернативна символічна реальність, в якій зберігаються заборонені або небажані ідентичнісні змісти [27, с. 4–16]. Цей концептуальний інструмент є надзвичайно продуктивним для аналізу поведінки депортованих українців: подвійне існування – польська публічна маска і українська приватна ідентичність – стало широко поширеною адаптивною стратегією. В офіційних документах і публічних контекстах люди могли ідентифікуватися як «поляки», тоді як у родинному колі, серед сусідів-депортованих говорили рідною мовою, дотримувалися традиційних звичаїв і передавали дітям свідомість власного походження.

Роль греко-католицької та православної церкви. Попри репресії й обмеження, церква залишалася центральним інститутом ідентичнісного

збереження – навіть там, де вона функціонувала в напівпідпільному режимі. Культурно-релігійний і суспільний авторитет церкви виявився достатньо міцним, щоб витримати тиск. Депортовані, які осіли на Поворотних землях і мали змогу зібратися в достатній кількості, нерідко вдавалися до неформальних богослужінь у приватних домівках або добивалися відкриття невеликих парафій. Там, де офіційна греко-католицька практика була унеможливлена, частина вірян переходила до православних парафій, сприймаючи це як менш болісну альтернативу, ніж цілковита відмова від обряду. Е. Міхна підкреслює, що збереження обрядовості у приватній та напівпублічній сферах мало значення, яке виходило далеко за рамки власне релігійного: участь у традиційних обрядах – колядуванні, Йорданській воді, великодніх звичаях – забезпечувала безперервність тієї символічної системи, в якій колективна ідентичність щороку «відновлювалася» й підтверджувалася [24, с. 113–128].

Культурна пам'ять у приватному просторі. Я. Ассман вирізняє «комунікативну пам'ять» – засновану на живому міжособистісному спілкуванні й обмеженого горизонту в три-чотири покоління – та «культурну пам'ять» – засновану на символічних носіях (текстах, обрядах, пам'ятках) і принципово здатну до тривалої трансмісії [11, с. 15–44]. Для перших двох поколінь депортованих визначальну роль відігравала саме комунікативна пам'ять: живе свідчення очевидців про рідні села, збережені пісні й легенди, розповіді про примусове переселення, передавані в родинному колі. П. Конертон, аналізуючи механізми збереження соціальної пам'яті, наголошує на особливій ролі тілесних практик – жестів, ритуалів, повторюваних дій, – що передають пам'ять незалежно від вербальних оповідей [28, с. 72–104]. У контексті депортованих спільнот такими «тілесними» носіями ідентичності виступали традиційні способи господарювання, кулінарні практики, народний одяг і пісня – елементи культури, що відтворювалися навіть тоді, коли вербальна артикуляція ідентичності здавалася небезпечною.

Жінка як первинний суб'єкт трансмісії ідентичності. Аналіз процесів міжпоколінної передачі ідентичності був би неповним без урахування гендерного виміру. Антропологічні та соціологічні дослідження традиційних суспільств фіксують, що жінка – як головна носійка домашньої культурної практики – відіграє непропорційно важливу роль у відтворенні ідентичності в умовах зовнішнього тиску. У контексті депортованих лемківських і надсянських спільнот саме жінки були хранительками кулінарних традицій, обрядів домашнього циклу, народних пісень і прикладного мистецтва – тих елементів культури, що відтворювалися в приватному просторі й не підпадали безпосередньо під дію адміністративних заборон. К. Пудло, вивчаючи процеси вrostання лемків у середовище Нижньої Сілезії у 1947–1985 рр., фіксує характерну асиметрію: чоловіки, змушені активніше взаємодіяти з польськомовним публічним простором – на роботі, в установах, в офіційних контактах, – демонстрували вищий ступінь мовної та поведінкової асиміляції, тоді як жінки частіше зберігали елементи рідної культури в домашньому середовищі [33, с. 108–132]. Ця асиметрія мала принципові наслідки для трансмісії: діти першого й другого поколінь депортованих, що виростали в домашній атмосфері, яку підтримувала мати чи бабуся, отримували набагато повніший ідентичнісний досвід, ніж ті, де жіночий вплив у цій сфері був ослаблений чи відсутній. Наведений факт також підтверджує висновок А. Ерль про те, що медіуми пам'яті реалізують свою функцію через різноманітні канали – не лише вербальні, але й практичні, афективні й тілесні [29, с. 111–130].

Народна пісня та «Наше слово» як медіуми ідентичності. Народна пісня поєднувала в собі мовну та мелодичну складові ідентичності й допускала ненав'язливе, «буденне» відтворення – на відміну від публічного проголошення своєї приналежності, що могло спровокувати небажану реакцію влади. Її функція виходила за рамки суто естетичної: пісня формувала емоційно насичений зв'язок із покинутою землею і спільнотою, активуючи пласти пам'яті, недоступні для

суто раціональної трансмісії. Поряд із народною піснею роль важливого інституційного ресурсу відіграла україномовна газета «Наше слово» (засн. 1956), що стала першим легальним виданням для українців Польщі в умовах «відлиги». Попри підцензурний характер і необхідність ідеологічних компромісів, «Наше слово» виконувало функцію, яка виходила далеко за рамки суто інформаційної: підтримувало стандарти писемної мови серед дисперсних спільнот, забезпечувало символічну комунікацію між розпорошеними осередками, публікувало фольклорні матеріали й відомості про культурні заходи. Т. А. Ольшанський, характеризуючи становище українців у Польщі в комуністичний і посткомуністичний період, підкреслює, що стабільна, хоча й обмежена, інституційна присутність була критично важливою для забезпечення «мінімального порогу видимості» меншини в публічному просторі – нижче якого ризик необоротної асиміляції різко зростає [35, с. 44–62].

«Подвійна ідентичність» і межі конформізму. Концепція «подвійної ідентичності» потребує уважного аналітичного ставлення: вона не є просто стратегічним лицемірством, а є психологічно складним станом одночасного існування в двох культурно-символічних просторах. Р. Брубейкер застерігає від зведення ідентичності до усвідомленого вибору: ідентичності «трапляються» людям у конкретних соціальних ситуаціях і не є довільно конструйованими [25, с. 40–63]. «Подвійна ідентичність» депортованих нерідко була не цілком усвідомленою стратегією, а адаптивною реальністю, що складалася стихійно в умовах суперечливих соціальних вимог і ризиків. Показово, що за свідченнями, зафіксованими в проєктах усної історії, саме ця «подвійність» сприймалася частиною носіїв не як ознака слабкості, а як форма культурного виживання – свідомо чи несвідомо демонстрація того, що внутрішній простір ідентичності залишається недоступним для зовнішнього контролю.

Перше покоління: травма і мовчання. Динаміка ідентичнісної трансмісії кардинально різнилася у різних поколіннях депортованих. Перше покоління,

безпосередньо пережите операцію, опинилося в стані, що М. Гірш характеризує як «травматична нездатність до трансмісії»: інтенсивність переживання та об'єктивні умови загрози породжували схильність до мовчання, витіснення, замовчування болісного досвіду перед дітьми – часом із захисних міркувань, часом через неможливість вербалізувати пережите [30, с. 22–39]. Це мовчання, однак, само по собі ставало формою трансмісії: діти першого покоління депортованих «зчитували» тривогу, болісні реакції батьків на певні теми, специфіку домашньої атмосфери – навіть не отримуючи прямих пояснень. П. Штомпка підкреслює, що травматичний досвід може передаватися між поколіннями не лише через наративи, але й через поведінкові патерни, емоційні реакції, специфіку виховання – тобто через канали, що не є свідомо контрольованими [13, с. 449–466].

Друге покоління: пошук і реідентифікація. Покоління дітей депортованих, що виростало на Поворотних землях, опинялося перед специфічним ідентичнісним викликом: воно не мало власного досвіду переміщення й не знало «первинного простору» батьків, проте успадковувало їхній травматичний досвід у тій чи іншій формі. М. Гірш визначає цей феномен терміном «постпам'ять»: покоління, що не має власного безпосереднього досвіду травматичних подій, проте виростає в просторі, насиченому їхніми слідами, опановує специфічну форму «ретроспективної пам'яті», де чужий досвід набуває значення квазівласного [30, с. 22–39]. Для другого покоління депортованих характерним є складний процес реідентифікації: виховані в умовах пригніченої батьківської ідентичності, вони нерідко на певному етапі – особливо в умовах лібералізації після 1956 р. або на хвилі «Солідарності» – зверталися до коренів із виразним пошуковим запалом. Суперечності між «батьківським» мовчанням і поступово отримуваними фрагментами інформації про власне походження слугували потужним мотиватором цього пошуку.

Третє покоління і «ренесанс» ідентичності після 1989 р. Суспільно-політична трансформація 1989 р. відкрила принципово новий простір можливостей для публічного відтворення ідентичності. Легалізація Об'єднання українців у Польщі (1990 р.) і поступова нормалізація греко-католицької церкви створили інституційне підґрунтя, якого депортовані спільноти були позбавлені впродовж чотирьох десятиліть. Найінтенсивніший «ренесанс» ідентичності спостерігався саме в третьому поколінні – онуків депортованих, – для яких відродження культурної ідентичності не несло в собі тих ризиків і психологічних конфліктів, що обтяжували попередні покоління. П. Р. Магочі, аналізуючи процеси ідентичнісного відродження серед карпаторусинів у Центральній Європі після 1989 р., вказує на характерний парадокс: культурне відродження після тривалого пригнічення нерідко набуває не реконструктивного, а конструктивного характеру – воно не «повертається» до автентичної довоєнної ідентичності, яка в новій ситуації є недосяжною, а творить нові форми ідентичності, що поєднують елементи успадкованої традиції з рефлексивними конструктами теперішнього [31, с. 24–44].

Лемківські «ватри» як простір меморіальної практики. Особливе місце в системі ідентичнісного відтворення посідають лемківські ватри – щорічні фестивалі, що проводяться з 1983 р. і поєднують музично-фольклорний, суспільно-комунікативний та меморіальний виміри. П. Нора, характеризуючи «місця пам'яті», підкреслює, що вони виникають саме там, де жива традиція потребує штучної підтримки – де пам'ять більше не відтворюється автоматично, а вимагає свідомих ритуальних зусиль [12, с. 7–12]. Ватра є саме таким місцем: зібрання лемків і симпатиків із різних регіонів Польщі, де виконуються народні пісні й танці, де встановлюються й відновлюються родинні зв'язки. Для третього покоління, що виросло в умовах повоєнного розпорошення й польської культурної асиміляції, ватра виконує функцію «концентрованого»

ідентичнісного досвіду – компенсуючи відсутність тієї органічної щоденної культурної спільноти, яка була знищена 1947 р.

Внутрішня складність відродження: дискусія «лемки – русини – українці». Відродження культурної активності після 1989 р. супроводжувалося загостренням питання, що давно визрівало у надрах спільноти: чи є лемки частиною українського народу, чи окремою слов'янською групою зі власною ідентичністю? Р. Брубейкер застерігає від бачення етнічних груп як монолітних, внутрішньо однорідних акторів: реальне поле ідентичності – це завжди простір суперечностей, конкурентних номінацій та владних асиметрій [25, с. 40–63]. Дискусія «лемки / русини / українці» відображає не суто академічну суперечку про таксономію, а живу боротьбу за символічні ресурси – визнання, фінансування, представництво, – в якій зовнішні актори (польські органи влади, українська держава, академічні інституції) відіграють не менш важливу роль, ніж самі представники спільноти. Е. Міхна, спираючись на польові дослідження серед лемків Польщі, підтверджує, що питання самоідентифікації в третьому поколінні є значно складнішим, ніж здавалося зовні: паралельно з відновленням «лемківської» ідентичності частина представників тяжіє до «руської» або «русинської» номінації, що створює внутрішню полемічну напругу в самій спільноті [24, с. 151–193]. Р. Альба і В. Ні у дослідженні сучасних асиміляційних процесів вказують, що «нові» форми ідентичності, що виникають у середовищі нащадків мігрантів чи депортованих, не є ані точними копіями «батьківської» ідентичності, ані її відкиданням: вони є органічним синтезом успадкованих елементів і нових ідентифікаційних горизонтів [34, с. 59–84]. Це спостереження щонайкраще описує ситуацію лемків третього покоління – спільноти, чия ідентичність є одночасно справжньою і трансформованою, успадкованою і конструйованою.

Дослідження стратегій збереження ідентичності та механізмів її міжпоколінної передачі дозволяє зробити кілька ключових узагальнень. По-

перше, незважаючи на безпрецедентний асиміляційний тиск, депортовані спільноти виробили різноманітний репертуар ідентичнісного спротиву, що спирався на приватні практики, релігійну традицію, усну пам'ять, жіночу трансмісію і неформальні соціальні мережі. По-друге, міжпоколінна передача ідентичності відбувалася у трансформованих формах: від травматичного мовчання першого покоління через рефлексивний пошук другого до конструктивного відродження третього. По-третє, відродження після 1989 р. переконливо засвідчує: чотири десятиліття асиміляційного тиску виявилися недостатніми для знищення культурної ідентичності, що мала достатньо глибоке коріння. Водночас це відродження не є повною реституцією довоєнної ідентичності – воно є творенням нових, гібридних, але живих форм самовизначення.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Другий розділ дослідження дозволяє сформулювати ряд принципових узагальнень, що розкривають діалектику асиміляційного тиску та ідентичнісного спротиву в спільнотах, підданих примусовому переселенню.

Системний аналіз механізмів державної асиміляційної політики засвідчив: операція «Вісла» не завершилася актом фізичного переміщення у 1947 р., а стала відправною точкою тривалого, структурно організованого процесу підриву умов для відтворення колективної ідентичності. Принцип розпорошення, мовно-освітня дискримінація, репресії проти церковних інституцій, апарат таємного нагляду, примусова економічна реінтеграція і адміністративний тиск на зовнішні маркери ідентичності утворювали синергетичну систему, кожен елемент якої підсилював дію решти. Разом з тим ця система мала принципові межі, зумовлені природою самої ідентичності: укорінена в приватних практиках, усній традиції, тілесній пам'яті й жіночій трансмісії, ідентичність виявилася недоступною для повного адміністративного контролю.

Аналіз ідентичнісного спротиву показав, що він не мав характеру організованого руху – принаймні впродовж перших двох поколінь – а реалізовувався через дифузні, децентралізовані, нерідко несвідомі практики повсякденного збереження. «Подвійна ідентичність», приватне відтворення мови й обрядовості, неформальні релігійні практики, усна родинна традиція – всі ці форми утворювали «приховану транскрипцію» депортованих спільнот, яка виявилася достатньо міцною для ідентичнісного «воскресіння» після зникнення зовнішнього тиску 1989 р.

Динаміка міжпоколінної передачі ідентичності відтворює складну картину трансформацій, яка не зводиться ані до простої тяглості, ані до розриву: кожне покоління переосмислювало успадковану ідентичність у власних соціально-психологічних координатах, продукуючи якісно нові, проте генетично пов'язані форми самовизначення. Феномен «постпам'яті» третього покоління і культурне відродження після 1989 р. є живим свідченням того, що ідентичність не «успадковується» механічно, а активно реконструюється кожним новим поколінням – і ця реконструкція є показником не ослаблення, а динамічної життєздатності спільноти, що вижила.

РОЗДІЛ 3

СОЦІОКУЛЬТУРНІ НАСЛІДКИ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА»

3.1. Демографічні, просторові та культурні наслідки депортації

Соціокультурні наслідки операції «Вісла» не замкнулися у 1947 р. разом із завершенням фізичного переміщення населення. Вони виявилися структурно вбудованими у тривалий і нелінійний процес – демографічний, просторовий, культурний, меморіальний, – котрий продовжує розгортатися й у сучасності. Між катастрофічним актом депортації та сьогоднішньою ситуацією українців Польщі простягається складна причинно-наслідкова мережа, окремі ланки якої зробилися помітними лише в ретроспективній аналітичній перспективі. Саме системне охоплення цієї мережі у всіх її вимірах і становить завдання пропонованого підрозділу.

Демографічні втрати і трансформація розселення. Операція «Вісла» кардинально перекроїла демографічну карту прикордонних регіонів Польщі, перетворивши компактний етнічний ареал на порожній простір, що лише частково й нерівномірно заповнювався новими мешканцями. До 1947 р. Лемківщина, Надсяння, Підляшшя й Холмщина були просторами щільного українського та змішаного заселення з тривалою і самобутньою культурною традицією. Впродовж кількох місяців операції цей людський субстрат було механічно вилучено й перерозподілено по всій країні за принципом максимального розпорошення. С. Дудра констатує, що на момент завершення операції понад 90% сіл у ключових районах Лемківщини виявилися повністю обезлюднені, а ті, що заселялися польськими переселенцями з інших регіонів, набували принципово іншого культурного і соціального обличчя [22, с. 201–218]. Цей демографічний злам не лише знищив традиційне середовище відтворення ідентичності, але й поклав початок тривалому процесові занепаду господарства і

забудови покинутих теренів, чиї матеріальні рештки сьогодні є мовчазним свідченням культурної катастрофи.

Перепис населення Польщі 2011 р. зафіксував близько 51 000 осіб, що задекларували українську національну ідентичність, і приблизно 10 000 – лемківську, яку польське законодавство визнає окремою етнічною приналежністю [21]. Проте ці цифри, очевидно, значно занижені з огляду на тривалу традицію самоприховування ідентичності, засвоєну в умовах повоєнних репресій, а також на неоднозначність критеріїв ідентифікації, особливо для осіб змішаного походження. Т. А. Ольшанський, аналізуючи дані польського перепису в контексті реальних показників культурної та мовної активності, оцінює загальну кількість осіб українського чи лемківського походження в Польщі – включно з тими, що не декларують своєї ідентичності публічно, – приблизно у 250 000–300 000 осіб [35, с. 17–31]. Ця розбіжність між «задекларованими» і «фактичними» показниками сама по собі є виміром ефективності асиміляційної політики: значна частина нащадків депортованих обрала невидимість як стратегію – свідомо чи внаслідок засвоєної впродовж поколінь поведінкової норми.

«Порожні села» як матеріальна пам'ять. Наслідки операції «Вісла» залишили відчутний відбиток не лише на демографічній карті, але й у самому фізичному ландшафті прикордонних регіонів. Терени Лемківщини і Надсяння рясніють слідами зниклих або напівзанедбаних поселень: залишки кам'яних церков, оброслі бур'яном фундаменти будинків, цвинтарі без доглядачів. Ці матеріальні рештки утворюють специфічний «культурний осад» депортації – зримий і водночас мовчазний. А. Ассман, розглядаючи різноманітні форми матеріальних слідів минулого, підкреслює, що занедбані і зруйновані споруди можуть виконувати «архівну» функцію культурної пам'яті: вони зберігають форму присутності там, де соціальна й жива традиція вже не функціонує [39, с. 155–174]. У цьому сенсі закинуті лемківські церкви й цвинтарі стали «місцями

пам'яті» мимоволі – не тому, що хтось навмисне підтримує їх у цьому статусі, а тому, що самою своєю матеріальною збереженістю вони відсилають до зниклого людського світу.

Питання охорони і реставрації цих матеріальних слідів набуло і практичного, і символічного виміру в польсько-українських відносинах. Частина сакральних споруд була передана греко-католицьким громадам після 1989 р., інша частина перебуває в руках Католицької церкви латинського обряду або у власності держави, що нерідко породжує тертя і правові суперечки. Повернення або відновлення доступу до конкретних сакральних об'єктів – церков, каплиць, дзвіниць – є не просто питанням майнового права, але й болісним символічним виміром незавершеного відновлення справедливості.

Культурні втрати: фольклор, матеріальна культура, мова. Соціокультурні наслідки операції у вимірі нематеріальної спадщини є не менш значущими, хоча й складнішими для точного документування. Лемківська й надсянська народні традиції – музичні, хореографічні, текстильні, кераміки, різьблення – були пов'язані з конкретним географічним і соціальним середовищем свого відтворення. Вилучення носіїв традиції з цього середовища і їх розпорошення по всій Польщі різко обмежили умови для її природного відтворення й передачі. Е. Гобсбом та Т. Рейнджер у своїй концепції «винайдення традиції» вказують на принципову різницю між живою традицією, що органічно відтворюється в конкретному соціальному контексті, та «реконструйованою» традицією, яка свідомо відтворюється у відриві від свого природного середовища [38, с. 1–14]. Ця концептуальна відмінність є аналітично значущою для оцінки стану лемківської й надсянської фольклорної традиції після 1947 р.: те, що відтворюється на ватрах і фестивалях сьогодні, є цінним і живим культурним явищем, проте воно неминуче набуло рис «реконструйованої» традиції – відтвореної зусиллям волі й рефлексії там, де колись вона була органічним плином повсякдення.

Мовна ситуація є ще одним виміром культурних втрат. Лемківський говір і надсянські діалекти зазнали суттєвої трансформації в умовах розпорошення: позбавлені природного мовного оточення, вони поступово «змішувалися» з польською мовою, втрачаючи специфічні лексичні й фонетичні риси. М. Місяк, аналізуючи лемківський говір крізь призму соціолінгвістики, фіксує, що наймолодші покоління носіїв демонструють значну мовну «ерозію» – не через відмову від мови як такої, але через природне збіднення й трансформацію в умовах, коли повноцінне мовне середовище відсутнє [17, с. 139–163]. Цей процес є характерним прикладом того, що О. Субтельний описує як структурну вразливість діаспорних мов у другому й третьому поколіннях: без системної підтримки через освіту, медіа й культурні інституції діаспорна мова неминуче поступово «відходить» у пасивний фонд [45, с. 554–571].

Операція «Вісла» у польсько-українському діалозі пам'яті. Соціокультурний вимір наслідків операції нерозривно пов'язаний із тим, як ця сторінка спільної історії осмислюється й переосмислюється у рамках польсько-українського меморіального діалогу. Цей діалог є одним із найскладніших у відносинах двох народів, оскільки торкається взаємних травм, що ніколи не отримали симетричного суспільного й правового визнання. Г. Мотика, аналізуючи польсько-український «конфлікт пам'яті», показує, що польська громадська думка схильна сприймати операцію «Вісла» насамперед у контексті відповіді на волинські події 1943 р., тоді як для українців і лемків депортація 1947 р. є самостійним і незалежним злочином, що не може бути умовно «виправданий» попередніми трагедіями [19, с. 141–165]. Ця асиметрія інтерпретацій суттєво ускладнює досягнення повноцінного взаємовизнання і є одним із незавершених завдань двостороннього меморіального діалогу. С. Єсельчик, характеризуючи загальну логіку українських меморіальних дискурсів, підкреслює, що прагнення визнання власних жертв без умовного «зарахування» їх у рахунок іншої сторони

є законним і необхідним, проте в ситуаціях взаємних травм воно вимагає особливої дипломатичної та інтелектуальної делікатності [37, с. 211–229].

Знаковою подією у цьому діалозі стала спільна польсько-українська Декларація про примирення 1997 р., прийнята в рамках візиту Президента Кравчука – важливий символічний крок, що однак так і не набув юридичного виміру відшкодування чи реституції. Питання про правову реабілітацію жертв операції «Вісла», їхніх нащадків і відновлення майнових прав залишається відкритим у польсько-українській дипломатичній порадку денному, набуваючи нової актуальності в умовах посиленої двосторонньої солідарності після 2022 р.

Проблема реституції та незавершеної справедливості. Р. Тейтел, досліджуючи правові механізми «перехідного правосуддя», вказує на принципову відмінність між символічним визнанням і правовою реституцією: перше може відбутися відносно легко як акт державного жесту, тоді як друге вимагає складних правових і адміністративних механізмів, здатних стикнутися з опором тих, хто нині є власником або користувачем відповідних ресурсів [43, с. 69–117]. У випадку нащадків депортованих українців реституція нашоується на очевидну проблему: землі й будинки, залишені депортованими у 1947 р., давно перебувають у власності третіх осіб – нових поселенців або польської держави. Більше того, минуло кілька поколінь, а юридичний статус претензій нащадків у польській правовій системі є надзвичайно нечітким. Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» 2022 р. визначає засади захисту культурної і майнової спадщини меншин, що може слугувати нормативним підґрунтям для артикуляції відповідних вимог [20]. Проте ефективна реституція залишається радше декларацією намірів, ніж практичним результатом, і ця незавершеність є одним із джерел збереженого почуття несправедливості в спільноті нащадків депортованих.

Аналіз демографічних, просторових і культурних наслідків операції «Вісла» дозволяє підсумувати кілька ключових аспектів. По-перше, депортація

спричинила незворотну демографічну трансформацію прикордонних регіонів Польщі, знищивши компактний етнічний ареал і розпорошивши його носіїв по всій країні – тим самим підриваючи структурні умови для органічного відтворення культури. По-друге, матеріальні й нематеріальні культурні втрати – від мовної ерозії до руйнування фольклорної традиції – є довготривалими й частково незворотними, хоча й не абсолютними. По-третє, меморіальний та правовий виміри наслідків операції залишаються незавершеними: польсько-український діалог пам'яті, попри суттєвий прогрес після 1989 р., не досягнув повноцінного взаємовизнання, а питання реституції і реабілітації так і не отримало задовільного правового врегулювання.

3.2. Відродження української спільноти у Польщі після 1989 р.

Демократичні трансформації 1989–1990 рр. у Польщі відкрили якісно новий і принципово відмінний від попереднього простір можливостей для публічної реалізації та інституційного оформлення ідентичності депортованих спільнот і їхніх нащадків. Якщо весь попередній сорокарічний період характеризувався стратегіями виживання ідентичності в умовах несприятливих структурних обставин, то постсоціалістичний час відкрив можливість переходу від прихованої трансмісії до відкритої артикуляції, від неформальних практик – до легальних інституцій. Разом з тим відродження не стало лінійним чи беззастережним: воно розгорталося в умовах складних демографічних обмежень, внутрішніх суперечностей і зовнішніх чинників, що суттєво впливали на його форми й результати.

Інституційне оформлення відродження. Одним із перших і найважливіших кроків став процес легалізації та реорганізації громадських структур: Об'єднання українців у Польщі (*Związek Ukraińców w Polsce*), засноване ще 1990 р. на основі Українського суспільно-культурного товариства, що існувало від 1956 р. у

підконтрольному режимі, набуло статусу повноцінної громадської організації, здатної самостійно визначати напрями своєї діяльності. Паралельно виникли або активізувалися численні регіональні організації – Об'єднання лемків, Товариство друзів лемківщини та інші, – що відображали внутрішньогрупову диференціацію ідентичностей і становили реакцію на різноманітні, нерідко несумісні між собою потреби частин спільноти. Т. А. Ольшанський характеризує цей процес як «фрагментовану інституціоналізацію»: відродження відбувалося не як монолітний рух, а як ансамбль паралельних і подекуди конкурентних ініціатив, які відображали реальну складність ідентичнісного поля спільноти [35, с. 63–80].

А. Апападурай, аналізуючи процеси культурного відродження в умовах глобалізації, вказує на принципову роль «транснаціональних потоків» – переміщень людей, ідей і символів, – що перетворюють дисперсні діаспорні спільноти на вузли ширших культурних мереж [42, с. 33–47]. Для українців Польщі цим транснаціональним виміром стала активізація зв'язків з Україною після 1991 р. та з лемківськими і надсянськими діаспорними спільнотами в Канаді, США, Австралії. Доступ до публікацій, культурних матеріалів, знань про власну традицію, що надходили через ці транснаціональні мережі, збагачував і підкріплював внутрішні зусилля по відродженню.

Відновлення греко-католицьких структур. Після десятиліть напівпідпільного існування греко-католицька церква отримала після 1989 р. можливість легального функціонування. Відновлення парафій, будівництво або повернення церковних споруд, підготовка священнослужителів стали ключовими напрямками цього відродження. Для спільнот депортованих, в яких церква традиційно відігравала роль організаційного і символічного центру, відновлення парафіальної структури мало значення, що виходило далеко за межі суто релігійного: це було відновлення громадського простору, в якому колективна ідентичність могла відтворюватися публічно й інституційно. Г. К. Бгабга, розглядаючи символічну значущість сакрального простору для

маргіналізованих спільнот, підкреслює, що можливість займати власний культурний простір є не просто проявом релігійної свободи, а умовою відновлення суб'єктності – здатності визначати власні символічні рамки й оповіді [40, с. 1–19]. Цей теоретичний висновок щонайповніше підтверджується спостереженням над тим, яке значення надавали відновленню власних парафій представники першого й другого поколінь депортованих.

Освітні ініціативи та мовна ситуація. Однією з ключових умов збереження ідентичності в довгостроковій перспективі є доступність освіти рідною мовою для нових поколінь. Після 1989 р. поступово почали з'являтися класи з вивченням або навчанням українською мовою в регіонах з вищою концентрацією спільноти – насамперед у Варшаві, Перемишлі та деяких районах Мазурії. Польський Закон про меншини 2005 р. закріпив право на навчання мовою меншини і фінансування відповідних освітніх програм, проте практична реалізація цих прав обмежується низкою об'єктивних чинників: дисперсністю розселення, недостатньою кількістю педагогів, фінансовими труднощами і, що принципово важливо, – небажанням частини батьків підпорядковувати своїх дітей стигмі меншинної ідентичності, засвоєній ще з радянських часів [21]. А. Портес і Р. Румбо, досліджуючи стратегії ідентичності у дітей іммігрантів, фіксують характерний парадокс «другого покоління»: навіть там, де батьки прагнули приховати або мінімізувати власну меншинну ідентичність, діти нерідко демонструють реактивний ідентичнісний поворот – особливо якщо стикаються з дискримінацією або відкриттям власного «прихованого» коріння [41, с. 148–176]. Цей механізм, зафіксований у дослідженнях міграції у США, виявляє певну паралель із ситуацією нащадків депортованих в Польщі, що є свідченням його загального характеру.

«Ватри» та культурні фестивалі як простір публічної ідентичності. Окремою й принципово важливою формою постсоціалістичного відродження стали регулярні культурні заходи – насамперед лемківські ватри, – що набули статусу ключових просторів публічного відтворення ідентичності. Якщо в

підпільні роки (1983–1989) ватра функціонувала як форма напівлегального зібрання, що проводилося всупереч обмеженням, то після 1989 р. вона перетворилася на повноцінне публічне свято, яке щороку збирає тисячі учасників. Е. Гобсбом та Т. Рейнджер, попереджаючи про ризики «винайдення традиції», водночас визнають, що свідоме відтворення культурних форм є цілком законним і часто необхідним механізмом збереження ідентичності в умовах, де органічна традиція перервана [38, с. 1–14]. Ватра є саме такою свідомо відтвореною формою: вона не є «автентичним» поверненням до довоєнного народного свята, однак вона є живим, змістовно насиченим і соціально значущим виявом колективної ідентичності – і саме ця соціальна значущість надає їй культурну цінність, незалежно від ступеня «автентичності».

«Наше слово», медіа і цифрова культура. Поряд із традиційними формами культурної активності відродження після 1989 р. набуло і нових медійних форм. Газета «Наше слово», позбавившись цензурного тиску, почала освітлювати теми, що раніше були табуйованими, включно з питаннями реабілітації жертв операції «Вісла», депортаційної пам'яті та лемківської ідентичності. З 2000-х рр. з'явилися веб-сайти лемківських і українських організацій, що дали можливість підтримувати комунікацію між розпорошеними членами спільноти незалежно від географії. А. Апападурай, аналізуючи роль медіа у формуванні «уявних спільнот» в умовах транснаціональних зв'язків, вказує на принципову зміну, яку вносять цифрові технології: вони уможливлюють підтримання символічної спільноти без географічної компактності – умови, що була знищена саме операцією «Вісла» [42, с. 3–23]. Це спостереження є особливо актуальним для розпорошених спільнот, де цифровий простір виконує функцію своєрідного «замінника» фізичного громадського простору.

Сучасний стан і виклики. Незважаючи на значні здобутки культурного і громадського відродження після 1989 р., спільнота нащадків депортованих 1947 р. стикається з низкою серйозних і почасти взаємопов'язаних викликів. Перший

із них – демографічний: незупинне скорочення чисельності осіб, що активно ідентифікують себе як українці або лемки, внаслідок асиміляції, змішаних шлюбів і природної вікової динаміки. Другий – інституційний: більшість організацій відчуває гостру нестачу кадрів, особливо молодих активістів, і фінансову нестабільність. Третій – ідентичнісний: внутрішня напруга між «лемківською», «русинською» і «українською» ідентичнісними орієнтаціями не подолана, а в нових умовах – особливо після 2022 р., коли масовий приплив нових мігрантів з України додав до польського простору новий потужний «Ukrainian presence» – набуває нових ускладнень. С. Голл, аналізуючи «культурну ідентичність і діаспору», підкреслює, що діаспорна ідентичність принципово гетерогенна й завжди перебуває в процесі становлення: вона не є ані «справжньою» у сенсі незмінної сутності, ані цілком довільною конструкцією – вона є живим перетином успадкованої традиції й актуального досвіду [44, с. 222–237]. Цей висновок якнайточніше описує ситуацію нащадків депортованих у сучасній Польщі: їхня ідентичність – реальна, але рухлива; успадкована, але переосмислена; колективна, але внутрішньо суперечлива.

Польсько-українські відносини після 2014 і 2022 рр. Новітній контекст суттєво вплинув на характер польсько-українського культурного і меморіального діалогу. Після початку збройної агресії Росії проти України у 2014 р. і особливо після повномасштабного вторгнення 2022 р. польсько-українська солідарність набула небачених масштабів, що стало потужним позитивним тлом для нормалізації стосунків. Разом з тим масовий приплив нових українських мігрантів до Польщі після 2022 р. – понад мільйон осіб, що зареєструвалися як тимчасові переселенці, – суттєво змінює «Ukrainian presence» у Польщі, додаючи до спільноти нащадків депортованих новий масивний пласт, що має зовсім іншу ідентичнісну траєкторію, іншу культурну базу й інші стосунки з «польськістю». Р. Брубейкер зауважує, що поняття «спільноти» є аналітичним конструктом, а не натуральним даним: спільнота існує остільки, оскільки певні актори активно

конструюють і підтримують її межі [25, с. 28–40]. Питання про те, чи сформується між нащадками депортованих 1947 р. і новими мігрантами з України після 2022 р. відчуття спільної ідентичності – чи, навпаки, між ними збережеться суттєва культурна дистанція, – є одним із відкритих і принципово важливих питань для майбутніх досліджень.

Аналіз процесу відродження спільноти депортованих і їхніх нащадків після 1989 р. дозволяє сформулювати низку узагальнень. По-перше, відродження є реальним і значущим: за три десятиліття були створені правові, інституційні й культурні передумови для публічного існування спільноти, що в умовах комуністичного режиму були принципово недоступними. По-друге, відродження є неповним і внутрішньо суперечливим: демографічний тиск, фінансові обмеження, ідентичнісна фрагментація і незавершений діалог із польською державою щодо реабілітації та реституції залишаються суттєвими перешкодами для повноцінного розквіту. По-третє, відродження є динамічним і незавершеним процесом: нові обставини – насамперед драматичні зміни у польсько-українських відносинах після 2022 р. – відкривають нові контексти і ставлять нові питання, відповіді на які ще формуються.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Третій розділ дозволяє охопити соціокультурні наслідки операції «Вісла» в їхній повноті та багатовимірності – від демографічного та просторового виміру до культурного, меморіального та правового.

Операція «Вісла» спричинила демографічну трансформацію прикордонних регіонів Польщі, що виявилася незворотною в тому сенсі, що відтворення довоєнного компактного українського ареалу вже неможливе – ані демографічно, ані культурно. Матеріальні рештки знищених поселень, занедбані церкви і цвинтарі утворюють «ландшафт пам'яті», що є одночасно пам'яткою і незагоєною

раною. Культурні втрати у сфері мови, фольклору і матеріальної традиції є суттєвими й частково незворотними, хоча й не абсолютними.

Разом з тим постсоціалістичне відродження засвідчило, що спільнота, попри чотири десятиліття систематичного асиміляційного тиску, зберегла достатній ідентичнісний і соціальний ресурс для реактивації громадського і культурного буття. Інституційне оформлення, відновлення церковних структур, культурні заходи й медійна присутність стали реальними, хоча й частковими і незавершеними здобутками цього відродження.

Незавершеність польсько-українського діалогу пам'яті й відсутність правових механізмів реабілітації та реституції залишаються серйозними лакунами. В умовах нового геополітичного контексту – польсько-української солідарності після 2022 р. – існує реальний шанс на суттєвий прогрес у цих питаннях, проте для його реалізації потрібна цілеспрямована академічна, громадянська і дипломатична робота.

РОЗДІЛ 4

МЕТОДИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕМИ «ВПЛИВ ОПЕРАЦІЇ «ВІСЛА» НА УКРАЇНЦІВ У ПОЛЬЩІ» У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ

4.1. Можливості інтеграції теми в освітній процес закладів загальної середньої освіти

Тема операції «Вісла» та її наслідків для українців у Польщі є не лише актуальним об'єктом наукового дослідження, але й цінним освітнім ресурсом, що відкриває широкі можливості для формування предметних і ключових компетентностей учнів у контексті вивчення шкільної історії. Включення цієї теми до освітнього процесу потребує ретельного педагогічного обдумування: йдеться про болісну й суперечливу сторінку спільної польсько-української та загальноєвропейської історії, що вимагає від учителя як глибокої фахової обізнаності, так і особливої методичної чутливості. Разом з тим саме ця складність робить тему особливо цінною з педагогічного погляду – вона спонукає до критичного мислення, розвиває навички роботи з джерелами, стимулює моральну рефлексію та формує здатність до розуміння «іншого» як носія власного досвіду й гідності.

Державний стандарт базової середньої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України 2020 р., визначає ключові компетентності, формування яких є обов'язком школи, – серед них вирізняється громадянська та соціальна компетентність, що охоплює здатність до критичного осмислення суспільних явищ, розуміння прав людини та демократичних цінностей, а також здатність до міжкультурного діалогу [46]. Нова українська школа (НУШ) у своїх концептуальних засадах формулює перехід від суто знаннєвої до компетентнісної парадигми освіти, де центральне місце займають не запам'ятовування фактів, а вміння їх критично аналізувати, синтезувати та оцінювати в ширшому контексті

[47]. Тема операції «Вісла» є органічним матеріалом для реалізації обох цих орієнтирів: вона одночасно є конкретним історичним фактом і відправною точкою для осмислення загальних проблем – прав меншин, колективної відповідальності, депортацій і культурної пам'яті.

У рамках чинних навчальних програм тема може бути органічно інтегрована до кількох змістових блоків. У курсі всесвітньої та новітньої історії (10–11 клас) вона доцільно вписується у теми, присвячені повоєнному облаштуванню Європи, переміщенням населення і формуванню нових національних держав, а також суспільним рухам і захисту прав меншин у другій половині ХХ ст. У курсі «Україна і світ» тема природно пов'язується із розглядом українсько-польських відносин, долі українських спільнот за межами держави та проблематики культурної ідентичності діаспори. Р. Страдлінг, аналізуючи принципи викладання суперечливих і болісних тем новітньої європейської історії, наголошує, що такі теми не слід уникати з міркувань «педагогічної зручності» – навпаки, саме вони відкривають можливості для найглибшого й найактивнішого навчального досвіду, якщо розроблені методично компетентно [50, с. 19–34].

П. Сейшас і Т. Мортон у своїй системі «шести концептів історичного мислення» виокремлюють такі ключові когнітивні операції, без яких неможливе повноцінне вивчення й розуміння минулого: визначення значущості, аналіз доказів, розуміння причинно-наслідкових зв'язків, розвиток історичної перспективи, вивчення морально-етичного виміру і розуміння тяглості та змін [48, с. 1–20]. Тема операції «Вісла» є надзвичайно продуктивним матеріалом для формування кожного з цих елементів. Питання про «значущість» спонукає учнів міркувати над тим, чому певна подія важлива і для кого; аналіз «доказів» передбачає роботу з першоджерелами – офіційними документами і свідченнями очевидців; «причинно-наслідкові зв'язки» розкриваються через аналіз передумов і довгострокових наслідків; «історична перспектива» формується через

зіставлення польської й української точок зору; «моральний вимір» порушує питання відповідальності держави перед громадянами; «тяглість і зміни» – через спостереження над тим, як трансформувалася ідентичність депортованих і їхніх нащадків упродовж десятиліть.

Л. Андерсон і Д. Кратвол у переробленій таксономії навчальних цілей підкреслюють, що найглибший рівень опанування матеріалу – оцінювання і творення – досягається лише тоді, коли учень стикається з реальними суперечностями й змушений самотійно виробляти обґрунтовану позицію [49, с. 67–88]. Операція «Вісла» з її моральною неоднозначністю, конкуруючими інтерпретаціями та незавершеним діалогом примирення є саме таким матеріалом: вона не дозволяє обмежитися засвоєнням «готової відповіді» і вимагає від учня самотійного синтезу.

Дж. Бенкс, один із провідних теоретиків мультикультурної освіти, наголошує, що школа несе відповідальність за формування в учнів здатності розуміти «іншого» – представника іншої культури, нації, досвіду – не як загрозу чи незрозуміле «чуже», а як носія власної унікальної людської гідності й перспективи [51, с. 14–33]. Тема операції «Вісла» є конкретним матеріалом для такої освіти: вона ставить учнів перед необхідністю зрозуміти, що означало бути депортованим, втратити домівку, мову й спільноту, – і таким чином розвиває здатність до емпатії та морального уявлення. Водночас тема допомагає формувати «критичне ставлення до наративів»: учні, зіставляючи польський і український погляди на події 1947 р., навчаються розпізнавати, що будь-яка «офіційна» версія є вибірковою й залежить від позиції оповідача.

С. Швебер, досліджуючи практики викладання теми Голокосту в американських школах, сформулювала принцип «педагогічної чутливості до болю»: учитель, що звертається до трагічних сторінок минулого, має пам'ятати, що в класі можуть бути учні, для яких ця тема є особистою – нащадки постраждалих, носії відповідних культурних пам'ятей [52, с. 45–67]. Цей принцип

є цілком застосовним до теми операції «Вісла» в польсько-українському чи українсько-польському контексті. Учні, що мають лемківське, надсянське або польсько-українське коріння, можуть сприймати тему гостро й особисто – і це слід враховувати при організації дискусій, формулюванні запитань та виборі способів представлення матеріалу. Водночас ця «особиста» залученість є педагогічним ресурсом, а не перешкодою – якщо вона скеровується вчителем у продуктивне русло.

Тема операції «Вісла» відкриває значний потенціал для міжпредметної інтеграції. У поєднанні з курсом громадянської освіти вона дозволяє розглядати права національних меншин, гарантовані міжнародними правовими документами, та питання відповідальності держави перед власними громадянами. У поєднанні з курсом літератури вона відкриває можливість звернення до лемківської і надсянської поетичної традиції – зокрема, до творів, написаних у вигнанні, що документують досвід депортації в художній формі. У поєднанні з географією тема дає матеріал для аналізу змін у розселенні населення і трансформації культурного ландшафту. О. Пометун і Г. Фрейман, характеризуючи принципи компетентісно орієнтованого навчання історії, підкреслюють, що здатність встановлювати зв'язки між різними навчальними дисциплінами є одним із індикаторів сформованості аналітичного мислення, якого прагне НУШ [54, с. 104–118].

Методичний арсенал для роботи з темою операції «Вісла» визначається кількома ключовими педагогічними принципами. Принцип множинності перспектив передбачає, що учні мають мати доступ до кількох точок зору на подію – польської, української, лемківської, міжнародної, – і вчитися зіставляти їх, виявляти спільне й відмінне. Принцип доказової аргументації вимагає, щоб учні обґрунтовували свої судження, спираючись на конкретні джерела, а не на абстрактні узагальнення. Принцип емоційної безпеки забезпечує, що атмосфера класу дозволяє учням висловлювати різні думки без страху приниження.

Принцип зв'язку з сучасністю відкриває можливість переходу від аналізу подій 1947 р. до осмислення їхньої актуальності – у контексті сучасних питань захисту меншин, переселенців і прав людини. П. Лі, аналізуючи механізми формування «другого порядку» концептів у навчанні історії, наголошує, що справжнє розуміння минулого вимагає не лише знання «того, що відбулося», але й усвідомлення того, як ми знаємо те, що знаємо: яким чином конструюється історичне знання, які його обмеження й упередженості [53, с. 31–77].

Тема операції «Вісла» та її наслідків для українців у Польщі є педагогічно значущим і методично продуктивним матеріалом, що відповідає засадам компетентнісного підходу та вимогам реформи НУШ. Її включення до шкільного курсу дозволяє формувати критичне мислення, навички роботи з джерелами, здатність до міжкультурного діалогу та розуміння проблематики прав людини. При цьому специфіка теми – її болісний і суперечливий характер – вимагає від учителя особливої педагогічної підготовки: здатності організувати безпечне навчальне середовище, скерувати емоційну залученість учнів у продуктивне пізнавальне русло та забезпечити множинність перспектив у роботі з матеріалом.

4.2. Методичні розробки та дидактичні матеріали

Теоретичне обґрунтування педагогічного потенціалу теми набуває практичної цінності лише у зв'язку з конкретними методичними рішеннями, що визначають, яким саме чином відповідний матеріал може бути реалізований на уроці. Пропонований підрозділ присвячений опису та аналізу методичних підходів, форм і прийомів, що найкраще відповідають специфіці теми операції «Вісла» та завданням компетентнісного навчання, а також містить зразок методичної розробки уроку.

Центральним методичним прийомом у роботі з темою є критичний аналіз першоджерел – офіційних документів та особистих свідчень. Навчання роботи з

першоджерелами формує у школярів розуміння того, що знання про минуле є опосередкованим і неповним, а кожне джерело несе на собі відбиток позиції, часу й обставин свого створення. М. Фріш, обстоюючи значення усноісторичних матеріалів у освіті, вказує, що залучення свідчень «живих голосів» перетворює навчальний досвід із абстрактного на особистісно значущий: учень стикається не з «подією взагалі», а з конкретною людиною, чий досвід набуває реального виміру [55, с. 188–210]. Для теми операції «Вісла» це означає можливість залучення фрагментів спогадів депортованих, записаних у ході проєктів усної історії, – матеріалу, що водночас є першоджерелом, людським свідченням і точкою входу в тему для учня.

Методична схема аналізу першоджерела охоплює кілька послідовних кроків. На першому етапі учні знайомляться зі змістом джерела без будь-якого попереднього «налаштування» – для формування незалежного первинного враження. На другому – визначають тип джерела (офіційний документ, особисте свідчення, газетна стаття), його автора, час і обставини створення. На третьому – аналізують мету і контекст: для кого написано, з якою метою, які обставини визначали можливості й обмеження автора. На четвертому – виявляють те, що джерело говорить відкрито, і те, що воно лише натякає або замовчує. На п'ятому – зіставляють із іншими джерелами: де є збіги, де суперечності і чим вони можуть бути пояснені.

Метод кейсу – навчання на основі реальних або реалістично змодельованих ситуацій – є особливо продуктивним для теми, що поєднує конкретний подієвий зміст із широкими моральними й суспільними питаннями. О. Пометун і Г. Фрейман характеризують метод кейсу як інструмент розвитку аналітичного мислення та здатності до прийняття обґрунтованих рішень: учень, що аналізує кейс, не шукає «правильної відповіді» в підручнику, а сам конструює відповідь на підставі аналізу обставин, аргументів і цінностей [54, с. 189–207]. Застосовний кейс для теми операції «Вісла» може бути сформульований так: «Навесні 1947 р.

родина Василя Пеленюка з лемківського села Зиндранова дізналася, що має залишити дім впродовж 24 годин. Що вони могли взяти? Куди поїхали? Що означало для них ніколи не повернутися?» Такий кейс переводить тему з абстрактного рівня («140 000 депортованих») до конкретного людського виміру, активізуючи емпатію та моральну уяву учнів.

Організована дискусія є одним із найефективніших методів формування критичного мислення і толерантності до альтернативних точок зору. Р. Страдлінг підкреслює, що при обговоренні суперечливих і болісних тем учитель має не нав'язувати власну позицію, а виступати «фасилітатором» – забезпечувати структуру обговорення, стежити за дотриманням правил аргументації й захищати кожного учасника від маргіналізації [50, с. 109–127]. Орієнтовні теми для дискусій у рамках теми операції «Вісла»: «Чи може держава депортувати своїх громадян за етнічним критерієм задля забезпечення безпеки?»; «Кому і як слід зберігати пам'ять про операцію «Вісла»?»; «Чи є вибачення достатнім актом визнання несправедливості?». Важливо, що такі дискусії не мають на меті досягнення «правильного» консенсусу – їхня педагогічна цінність полягає в самому процесі аргументації, слухання та переосмислення.

Проект усної історії є однією з найбільш залучальних форм роботи з темою для учнів, які живуть у регіонах із присутністю лемківської або загальноукраїнської спадщини. Учні можуть збирати свідчення літніх членів своїх родин або місцевих мешканців, пов'язані з темою депортацій чи міжнаціональних відносин у регіоні. М. Фріш наголошує, що усноісторичний проєкт перетворює учня з пасивного споживача знань на активного дослідника, що несе відповідальність за зібраний матеріал і його інтерпретацію [55, с. 57–72]. У регіонах, де прямих свідків або їхніх нащадків уже немає, можна використовувати оцифровані свідчення з відкритих баз усноісторичних архівів, наявних в інтернет-просторі.

ЗРАЗОК МЕТОДИЧНОЇ РОЗРОБКИ УРОКУ

Тема уроку: «Операція «Вісла» 1947 р.: документ, людина, пам'ять»

Клас: 10–11

Тип уроку: урок формування аналітичних умінь і ціннісних орієнтацій

Мета уроку:

- предметна: сформувати розуміння сутності, масштабів і наслідків операції «Вісла» як прикладу примусового переселення за етнічним критерієм;
- ключова компетентність: розвинути вміння критично аналізувати різнотипні джерела (офіційний документ і особисте свідчення), виявляти збіги й розбіжності між ними та обґрунтовувати власну оцінку події;
- ціннісна: сприяти формуванню поваги до гідності й прав людини незалежно від етнічного походження, розумінню цінності культурної різноманітності.

Очікувані результати. Після уроку учень/учениця зможе: описати передумови і механізм проведення операції «Вісла»; порівняти офіційний наратив і свідчення очевидців та пояснити причини їхніх відмінностей; сформулювати власну аргументовану позицію щодо відповідності дій польської держави принципам права і гуманності; висловити розуміння того, що означало примусове переселення для конкретних людей.

Обладнання та матеріали: Роздатковий матеріал із двома джерелами (офіційний наказ і фрагмент спогадів депортованої лемкині), картосхема регіонів виселення і розселення, запитання для аналізу джерел.

Хід уроку

Мотивація та актуалізація (7 хвилин). Учитель/вчителька пропонує учням поглянути на фотографію занедбаної лемківської церкви без підпису й задати питання: «Що ви бачите? Що могло статися з людьми, які сюди ходили?» Після короткого колективного обговорення – «якір» до теми: оголошується тема уроку і його мета.

Основна частина: робота з джерелами (25 хвилин). Клас ділиться на пари або малі групи. Кожна група отримує два джерела:

Джерело А – фрагмент наказу Оперативної групи «Вісла» від квітня 1947 р. (адаптований виклад): «Виселення підлягає все цивільне населення сіл, що переходує або підтримує банди УПА [...] Час на збір особистих речей – від шести до двадцяти чотирьох годин [...] Підлягають переселенню на Повернені землі».

Джерело Б – фрагмент спогадів мешканки лемківського села, записаних у 1990-х рр.: «Прийшли вранці. Казали, що маємо іти. Мати плакала, батько мовчав. Взяли лише те, що могли нести. Корів залишили. Хату залишили. Церкву залишили. Я оглянулася – більше не бачила тих гір. Більше ніколи».

Після ознайомлення з джерелами кожна група відповідає на запитання, що супроводжують аркуш: «Що спільного між двома джерелами у відображенні події? Чим вони відрізняються? Яку інформацію надає кожне з них, якої немає в іншому? Чому офіційний документ і особисте свідчення описують ту саму подію так по-різному?»

Обговорення й синтез (10 хвилин). Представники груп діляться висновками. Учитель/учителька скеровує дискусію до ширшого питання: «Якщо б у нас було лише джерело А – яким би було наше розуміння операції? Якщо б лише джерело Б – яким?» Таким чином учні приходять до усвідомлення, що повноцінне розуміння потребує множинності джерел.

Рефлексія (3 хвилини). Учні записують у зошиті одне речення: «Після цього уроку я розумію операцію «Вісла» як...» – і довільно діляться написаним.

Оцінювання. Формативне: участь у груповому обговоренні й здатність аргументувати свою позицію. Сумативне (за потреби): письмовий аналіз одного з джерел за критеріями: визначення типу, мети, контексту джерела; виявлення явного і прихованого змісту; формулювання власної обґрунтованої оцінки.

Для учнів, виявляють підвищений інтерес до теми, або в умовах профільного навчання, тема може бути розширена у кількох напрямках. Перший – компаративний: зіставлення операції «Вісла» з іншими примусовими переселеннями повоєнної Європи – депортацією судетських німців, переселенням поляків зі Lwów/Львова, – що дозволяє виявити спільні закономірності й специфіку кожного окремого випадку. Другий – лонгitudний: дослідження того, як трансформувалася ідентичність переселених спільнот упродовж трьох поколінь, із залученням матеріалів сучасних соціологічних досліджень. Третій – правовий: аналіз того, чи відповідала операція нормам міжнародного права, що формувалися у той же час, – матеріал для розвитку правосвідомості учнів.

Тема відкриває можливості для кількох форм позакласної діяльності. Проєкт «Карта пам'яті» передбачає, що учні досліджують, чи є в їхньому регіоні пам'ятки, пов'язані з лемківською, надсянською або холмською культурою – залишки церков, написи на могилах, топоніми, – і створюють відповідну документацію. Проєкт «Усна пам'ять» – запис свідчень або спогадів родичів старшого покоління про міжнаціональні відносини та переміщення населення в ХХ ст. Дискусійний клуб «Права людини та примусові переселення» – серія обговорень, що ставлять сучасні питання: «Що відрізняє біженця від депортованого?», «Як суспільство має ставитися до несправедливостей минулого?».

Запропоновані методичні підходи і зразок розробки уроку демонструють, що тема операції «Вісла» може бути успішно інтегрована до шкільного курсу історії при дотриманні кількох принципових умов: роботи з множинними й різнотипними джерелами; організації безпечного діалогового середовища; поєднання аналітичного й ціннісного вимірів навчання; зв'язку із сучасними питаннями прав людини і міжкультурного порозуміння. Реалізація цих умов дозволяє перетворити болісну й суперечливу тему на потужний педагогічний

ресурс – матеріал для формування критично мислячих, емпатійних і відповідальних громадян.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Четвертий, методичний розділ роботи встановив педагогічну цінність теми операції «Вісла» для шкільного курсу історії та окреслив конкретні шляхи її реалізації в освітньому процесі.

Нормативна основа – Державний стандарт базової середньої освіти 2020 р. та концептуальні засади НУШ – забезпечує тісний зв'язок між науковою проблематикою дослідження й актуальними завданнями шкільної освіти. Тема органічно вписується в компетентнісну парадигму: вона одночасно розвиває критичне мислення, навички роботи з джерелами, міжкультурну компетентність і здатність до морально-ціннісної рефлексії.

Запропонований методичний інструментарій – аналіз першоджерел, метод кейсу, організована дискусія, елементи усної історії – відповідає принципам активного й діяльнісного навчання та водночас ураховує специфіку болісної теми: необхідність педагогічної чутливості, множинності перспектив і безпечного навчального середовища. Зразок розробки уроку «Операція «Вісла» 1947 р.: документ, людина, пам'ять» демонструє, як поєднання офіційного документа і особистого свідчення здатне відкрити учням одночасно подієвий, людський і морально-ціннісний виміри теми.

Практичне значення розробленого методичного підходу полягає в тому, що він може бути безпосередньо використаний учителями загальноосвітніх шкіл як готовий ресурс, адаптований відповідно до конкретних умов класу й регіону. Разом з тим він залишає вчителю достатній простір для творчої адаптації – що є принципово важливим у ситуаціях, коли тема зачіпає особистий досвід учнів або їхніх родин.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє сформулювати систему узагальнень, що відповідають поставленим завданням і відображають досягнення визначеної мети.

1. Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчив, що польська, українська та міжнародна історіографія операції «Вісла» є розвиненою, проте нерівномірною. Документальний та подієвий виміри операції вивчені достатньо повно – насамперед завдяки публікаційній діяльності Є. Місіла, аналітичним працям Г. Мотики та виданням Інституту національної пам'яті Польщі. Натомість соціокультурні наслідки депортації для ідентичності та пам'яті постраждалих спільнот в міждисциплінарній перспективі досі залишалися периферією досліджень. Сформований теоретичний арсенал – концепти культурної травми (Александр, Штомпка), колективної та культурної пам'яті (Гальбвакс, Ассман, Нора), конструктивістські теорії ідентичності (Барт, Сміт, Брубейкер) і теорії асиміляції та акультурації (Гордон, Беррі, Кастлс) – утворює внутрішньо несуперечливу концептуальну рамку, достатньо потужну для системного аналізу досліджуваних процесів.

2. Дослідження передумов, перебігу та правового виміру операції «Вісла» дозволяє однозначно встановити, що вона являла собою явище якісно ширше за ситуативну антиповстанську акцію. Поєднання тотальності виселення без індивідуальних правових процедур, принципу примусового розпорошення і режиму концентраційного табору у Явожні засвідчує наявність системного задуму з ліквідації демографічних та культурних основ української присутності в Польщі шляхом розпорошення і подальшої асиміляції. Правовий аналіз підтверджує, що операція порушувала навіть ті стандарти законності та пропорційності, що існували в тогочасній правовій культурі: відсутність індивідуальних процедур, принцип колективної відповідальності та умови

Явожна є незаперечними виявами цих порушень. Постанова польського Сенату 1990 р., що засудила операцію як незаконну, стала важливим символічним кроком, проте без механізмів реституції та реабілітації залишається недостатнім актом відновлення справедливості.

3. Аналіз механізмів державної асиміляційної стратегії виявив, що вона являла собою синергетичну систему взаємопов'язаних чинників – просторового розпорошення, мовно-освітньої дискримінації, руйнування релігійних інституцій, апарату таємного нагляду, примусової економічної реінтеграції та адміністративного тиску на зовнішні маркери ідентичності. Ці механізми, діючи одночасно й взаємопосилюючи один одного, утворювали структурні умови для поступової асиміляції. Разом з тим дослідження засвідчило, що ця система мала принципові межі: укорінена в приватних практиках, тілесній пам'яті та жіночій трансмісії, ідентичність депортованих виявилася недоступною для повного адміністративного контролю. «Подвійна ідентичність», неформальна релігійна практика, усна родинна традиція і народна пісня утворювали стійку «приховану транскрипцію», що уможливила ідентичнісне відродження після зникнення зовнішнього тиску.

4. Дослідження динаміки міжпоколінної передачі ідентичності виявило три якісно відмінних фази. Перше покоління депортованих переживало операцію як катастрофічний злам і нерідко реагувало захисним мовчанням, що, однак, само по собі ставало формою трансмісії через поведінкові патерни та емоційну атмосферу родини. Друге покоління – виростаючи в умовах пригніченої батьківської ідентичності без прямого досвіду переміщення – переживало характерний ідентичнісний пошук, мотивований суперечністю між засвоєним мовчанням і поступово відкривуваними знаннями про власне коріння. Третє покоління, вже в умовах постсоціалістичної демократії, виявило найінтенсивніше прагнення до культурного відродження, що, однак, набуло не реконструктивного, а конструктивного характеру: нові форми ідентичності поєднали успадковані

традиції з рефлексивними конструктами теперішнього, породжуючи живу, хоча й трансформовану, спільноту.

5. Аналіз соціокультурних наслідків операції засвідчив, що вона спричинила незворотну демографічну трансформацію прикордонних регіонів Польщі, суттєві культурні втрати у сферах мови, фольклору та матеріальної традиції, а також тривалий меморіальний конфлікт, що не отримав повноцінного вирішення. Польсько-український діалог пам'яті після 1989 р. досягнув важливих символічних результатів, проте залишається незавершеним через відсутність механізмів правової реабілітації та реституції. Постсоціалістичне відродження спільноти – через легалізацію організацій, відновлення церковних структур, культурні заходи і медійну присутність – є реальним, але неповним: демографічний тиск, внутрішня ідентичнісна фрагментація та нерозв'язані правові питання залишаються серйозними викликами.

6. Дослідження педагогічного потенціалу теми встановило, що операція «Вісла» та її наслідки є цінним матеріалом для компетентісно орієнтованого навчання в умовах НУШ. Тема органічно відповідає завданням формування критичного мислення, навичок роботи з першоджерелами, міжкультурної компетентності та здатності до морально-ціннісної рефлексії. Розроблені методичні підходи і зразок уроку «Операція «Вісла» 1947 р.: документ, людина, пам'ять» демонструють, що поєднання офіційного документа і особистого свідчення здатне відкрити одночасно подієвий, людський і морально-ціннісний виміри теми в активному навчальному процесі.

Узагальнюючи результати дослідження, можна стверджувати, що операція «Вісла» є не лише завершеним архівним фактом, але й живою проблемою з вимірами юридичного, меморіального, культурного та освітнього характеру. Її вивчення через міждисциплінарну оптику – що поєднує строгий документальний аналіз із теоріями ідентичності, пам'яті й акультурації – розкриває глибинні механізми того, як держава може придушувати культурну ідентичність і як

спільноти, позбавлені зовнішніх умов для відтворення, знаходять внутрішні ресурси для виживання і відродження. Ці механізми виходять за межі польсько-української специфіки і мають загальнозначущий вимір у часи, коли мільйони людей знову переживають досвід вимушеного переміщення і боротьби за збереження власної ідентичності далеко від дому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Motyka G. Od rzezi wołyńskiej do akcji Wisła : Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2011. 520 s.
2. Miśło E. Akcja Wisła 1947 : Dokumenty. Warszawa : Archiwum Ukraińskie, 1993. 472 s.
3. Snyder T. Bloodlands : Europe Between Hitler and Stalin. New York : Basic Books, 2010. 524 p.
4. Snyder T. The Reconstruction of Nations : Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. New Haven : Yale University Press, 2003. 367 p.
5. Сергійчук В. І. Депортація українців із Закерзоння. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2009. 292 с.
6. Гнатюк О. Прощання з імперією : Українські дискусії про ідентичність. Київ : Критика, 2005. 528 с.
7. Barth F. Introduction // Ethnic Groups and Boundaries : The Social Organization of Culture Difference / ed. by F. Barth. Boston : Little, Brown and Company, 1969. P. 9–38.
8. Smith A. D. The Ethnic Origins of Nations. Oxford : Blackwell, 1986. 312 p.
9. Alexander J. C. Trauma : A Social Theory. Cambridge : Polity Press, 2012. 200 p.
10. Halbwachs M. On Collective Memory / ed. and transl. by L. A. Coser. Chicago : University of Chicago Press, 1992. 244 p.
11. Assmann J. Cultural Memory and Early Civilization : Writing, Remembrance, and Political Imagination. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 391 p.
12. Nora P. Between Memory and History : Les Lieux de Mémoire // Representations. 1989. № 26. P. 7–24.

13. Sztompka P. Cultural Trauma : The Other Face of Social Change // European Journal of Social Theory. 2000. Vol. 3, № 4. P. 449–466.
14. Gordon M. M. Assimilation in American Life : The Role of Race, Religion, and National Origins. New York : Oxford University Press, 1964. 276 p.
15. Berry J. W. Immigration, Acculturation, and Adaptation // Applied Psychology : An International Review. 1997. Vol. 46, № 1. P. 5–34.
16. Castles S., de Haas H., Miller M. J. The Age of Migration : International Population Movements in the Modern World. 6th ed. London : Red Globe Press, 2020. 434 p.
17. Misiak M. Łemkowie : W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie. Wrocław : Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006. 296 s.
18. Hryciuk G. Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005. 414 s.
19. Motyka G. Cień Kłyma Sawura : Polsko-ukraiński konflikt pamięci. Gdańsk : Wydawnictwo Oskar, 2013. 225 s.
20. Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13.12.2022 р. № 2827-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20> (дата звернення: 10.04.2026).
21. Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym. Dz.U. 2005, Nr 17, poz. 141.
22. Dudra S. Łemkowie na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski. Zielona Góra : Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2008. 263 s.
23. Hałagida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957. Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2002. 291 s.
24. Michna E. Łemkowie : Grupa etniczna czy naród? Kraków : Zakład Wydawniczy Nomos, 1995. 258 s.

25. Brubaker R. *Ethnicity Without Groups*. Cambridge : Harvard University Press, 2004. 283 p.
26. Goffman E. *Stigma : Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs : Prentice-Hall, 1963. 147 p.
27. Scott J. C. *Domination and the Arts of Resistance : Hidden Transcripts*. New Haven : Yale University Press, 1990. 251 p.
28. Connerton P. *How Societies Remember*. Cambridge : Cambridge University Press, 1989. 121 p.
29. Erll A. *Memory in Culture* / transl. by S. B. Young. New York : Palgrave Macmillan, 2011. 268 p.
30. Hirsch M. *The Generation of Postmemory : Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York : Columbia University Press, 2012. 317 p.
31. Magocsi P. R. *The People from Nowhere : An Illustrated History of Carpatho-Rusyns*. Uzhhorod : V. Padiak Publishers, 2006. 128 p.
32. Kłoskowska A. *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. 374 s.
33. Pudło K. *Łemkowie : Proces wrastania w środowisko Dolnego Śląska 1947–1985*. Wrocław : Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, 1987. 196 s.
34. Alba R., Nee V. *Remaking the American Mainstream : Assimilation and Contemporary Immigration*. Cambridge : Harvard University Press, 2003. 340 p.
35. Olszański T. A. *Kwestia ukraińska w Polsce*. Warszawa : Ośrodek Studiów Wschodnich, 2012. 108 s.
36. Антонюк Я. М. *Організація українських націоналістів в Лемківщині та Закерзонні (1944–1947)*. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. 232 с.
37. Yekelchik S. *Ukraine : Birth of a Modern Nation*. Oxford : Oxford University Press, 2007. 280 p.
38. Hobsbawm E., Ranger T. (eds.). *The Invention of Tradition*. Cambridge : Cambridge University Press, 1983. 320 p.

39. Assmann A. Cultural Memory and Western Civilization : Functions, Media, Archives. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 403 p.
40. Bhabha H. K. The Location of Culture. London : Routledge, 1994. 285 p.
41. Portes A., Rumbaut R. G. Legacies : The Story of the Immigrant Second Generation. Berkeley : University of California Press, 2001. 406 p.
42. Appadurai A. Modernity at Large : Cultural Dimensions of Globalization. Minneapolis : University of Minnesota Press, 1996. 229 p.
43. Teitel R. G. Transitional Justice. Oxford : Oxford University Press, 2000. 292 p.
44. Hall S. Cultural Identity and Diaspora // Identity : Community, Culture, Difference / ed. by J. Rutherford. London : Lawrence & Wishart, 1990. P. 222–237.
45. Subtelny O. Ukraine : A History. 4th ed. Toronto : University of Toronto Press, 2009. 784 p.
46. Державний стандарт базової середньої освіти : затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 р. № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-п> (дата звернення: 12.04.2026).
47. Нова українська школа : Концептуальні засади реформування середньої школи / за заг. ред. М. Грищенко. Київ : МОН України, 2016. 40 с.
48. Seixas P., Morton T. The Big Six Historical Thinking Concepts. Toronto : Nelson Education, 2013. 144 p.
49. Anderson L. W., Krathwohl D. R. (eds.). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing : A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. New York : Longman, 2001. 352 p.
50. Stradling R. Teaching 20th-Century European History. Strasbourg : Council of Europe Publishing, 2001. 278 p.
51. Banks J. A. Multicultural Education : Issues and Perspectives. 9th ed. Hoboken : Wiley, 2016. 464 p.

52. Schweber S. Making Sense of the Holocaust : Lessons from Classroom Practice. New York : Teachers College Press, 2004. 196 p.
53. Lee P. J. Putting Principles into Practice : Understanding History // How Students Learn : History in the Classroom / ed. by M. S. Donovan, J. D. Bransford. Washington : National Academies Press, 2005. P. 31–77.
54. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза, 2005. 328 с.
55. Frisch M. A Shared Authority : Essays on the Craft and Meaning of Oral and Public History. Albany : State University of New York Press, 1990. 268 p.